

2016

Rijksuniversiteit

Groningen

Tim Blaauw

S2046768

Begeleider: Peter Grootte

[HERBESTEMMING VAN CULTUREEL ERFGOED BINNEN DE 40 AANDACHTSWIJKEN]

1. Samenvatting

In 2007 heeft de toenmalig minister van Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar 40 wijken aangewezen die vergeleken met de andere wijken van Nederland zeer laag scoren op het gebied van leefbaarheid. De 40 probleemwijken, ook wel aandachtswijken genoemd kennen sociaaleconomische en fysieke problemen en moeten om die reden gerevitaliseerd worden om de wijken weer leefbaarder te maken. Door te investeren in de thema's wonen, werken, leren, veiligheid en integratie is getracht de wijken te revitaliseren. Het doel van deze investeringen in de vorm van de 40-wijkenaanpak is om van deze aandachtswijken binnen 8 tot 10 jaar weer vitale woon-, werk-, leer- en leefomgevingen te maken waarin het prettig is om te wonen.

Ook het cultureel erfgoed in de wijken wordt ingezet om de aandachtswijken te revitaliseren. Door middel van herbestemming van cultureel erfgoed en de daaruit voortvloeiende positieve maatschappelijk effecten is geprobeerd de wijken te revitaliseren. De vraag is hoe deze herbestemming van erfgoed bijdraagt aan het revitaliseren van de aandachtswijken.

Uit de literatuur is gebleken dat de herbestemming van cultureel erfgoed voornamelijk positieve economische en sociaal-culturele maatschappelijke effecten kent. Bovendien wordt gesteld dat de herbestemming van cultureel erfgoed gebruikt kan worden om wijken of gebieden te revitaliseren.

Door middel van de verzameling van secundaire data is in dit onderzoek getracht een breder beeld te geven van de maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed en de mogelijke revitalisatie van de aandachtswijken die door deze herbestemming heeft plaatsgevonden.

In de resultaten komt naar voren dat er wel degelijk maatschappelijke effecten optreden bij de herbestemming van cultureel erfgoed. Daarnaast blijkt echter ook dat herbestemming van cultureel erfgoed niet per definitie zorgt voor de revitalisatie van de aandachtswijken. De conclusies van dit onderzoek stellen dat de revitalisatie kan ontstaan in de aandachtswijken, door de herbestemming van cultureel erfgoed als een proces te benaderen waarbij het noodzakelijk is verschillende actoren te betrekken. Op deze manier maak je dat

de nieuwe functie gedragen wordt door lokale bewoners en ondernemers waardoor de positieve effecten daadwerkelijk kunnen uitstralen op de omgeving en dus een revitaliserend effect hebben.

Inhoudsopgave

1. Samenvatting	1
2. Inleiding	5
2.1 Achtergrond.....	5
2.2 Probleem-, doel- en vraagstelling	6
2.2.1 Probleemstelling.....	6
2.2.2 Doelstelling.....	6
2.2.3 Vraagstelling.....	7
3. Theoretisch kader	8
3.1 Cultureel erfgoed.....	8
3.2 Monumenten.....	9
3.3 Herbestemming van historische gebouwen.....	11
3.4 Herbestemming van monumenten in Nederland	12
3.5 Maatschappelijke effecten van herbestemming.....	13
3.5.1 Economische effecten van herbestemming.....	13
3.5.2 Sociaal-culturele effecten van herbestemming	14
3.5.3 Maatschappelijke effecten herbestemming en revitalisatie van de leefomgeving	15
3.6 Totstandkoming 40-wijkenaanpak.....	16
3.6.1 Historie beleidsontwikkelingen	16
3.6.2 De 40-wijken aanpak	18
3.6.3 De 40-wijken aanpak en cultureel erfgoed	19
3.6.4 Functioneel cultureel erfgoed voor herbestemming binnen de 40-wijkenaanpak	20
4. Methodologie	22
4.1 Methode van dataverzameling en data-analyse.....	22
4.1.1 Discussie methode van dataverzameling.....	23
4.1.2 Data-analyse.....	24
4.2 “Best practices”	25
4.3 Selectie case	27
5. Resultaten	29
5.1 Maatschappelijke effecten van herbestemming cultureel erfgoed	29
5.2 Herbestemming en de revitalisatie van aandachtswijken	32
6. Casestudy: Klarendal	35

6.1	Historie Klarendal	35
6.2	Klarendal tegenwoordig	36
6.3	Herbestemmingsprojecten in Klarendal.....	42
6.4	Maatschappelijke effecten van herbestemming cultureel erfgoed in Klarendal.....	46
7.	Conclusie	49
7.1	Conclusie	49
7.2	Reflectie.....	51
7.3	Suggesties voor vervolgonderzoek.....	52
7.4	Bijdrage aan de literatuur.....	52
8.	Literatuurlijst	53
	Bijlage 1: lijst van geanalyseerde documenten.	60
	Bijlage 2: verdeling impuls herbestemming	61

2. Inleiding

2.1 Achtergrond

In 2007 heeft de toenmalig minister van Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar, 40 probleemwijken aangewezen in 18 gemeenten van Nederland. Deze probleemwijken scoorden op het gebied van leefbaarheid zwaar onder het gemiddelde van Nederland en werden om die reden aangewezen met als doel ze te revitaliseren. De selectie van de 40 probleemwijken is gebaseerd op 18 indicatoren die binnen vier thema's geclusterd zijn: Sociaal-economische achterstanden bij huishoudens, (Sociale) leefbaarheidsproblemen zoals ervaren door wijkbewoners, Fysieke achterstanden in de woningvoorraad, en Fysieke problemen volgens de wijkbewoners.

Het doel van de 40-wijkenaanpak is om van deze probleemwijken binnen 8 tot 10 jaar weer vitale woon-, werk-, leer- en leefomgevingen te maken waarin het prettig is om te wonen. Om dit te kunnen verwezenlijken heeft het rijk in samenwerking met gemeenten, bewoners, ondernemers en woningcorporaties van de wijken vijf gebieden bedacht waarop geïnvesteerd moet worden. Dit zijn de thema's wonen, werken, leren, veiligheid en integratie geworden (VROM, 2007).

Naast investeringen op de vijf bovenstaande gebieden heeft het rijk ook 8 miljoen euro uitgetrokken om te investeren in het cultureel erfgoed van de wijken (VROM 2007). Het herbestemmen van cultureel erfgoed in de vorm van monumenten is volgens de nota *een cultuur van ontwerpen-visie architectuur en ruimtelijk ontwerp* (OCW, 2008) namelijk een speerpunt in het huidige stedelijke vernieuwingsbeleid en kan ingezet worden om in dit geval wijken te revitaliseren.

Het idee hierachter is dat monumenten vaak een cultuur-historische waarde bevatten waardoor verbondenheid en identificatie met de wijk ontstaat onder de bewoners van de wijk. Daarnaast bevatten monumenten economische waarde vanwege de karakteristieke en iconische uitstraling van de monumenten. Door deze unieke eigenschappen van de monumenten stijgen de vastgoedprijzen, wat goed is voor de ontwikkeling van de leefbaarheid in de wijken (OCW, 2008). De herbestemming van monumenten in de 40-wijkenaanpak wordt dus ingezet om de wijken te revitaliseren en leefbaarder te maken.

2.2 Probleem-, doel- en vraagstelling

2.2.1 Probleemstelling

De doelstelling van de 40-wijkenaanpak is als volgt geformuleerd: “Samen met alle betrokkenen de 40 wijken om vormen tot wijken waar mensen kansen hebben en weer graag wonen. Het resultaat moet zijn, dat deze wijken in 8-10 jaar weer vitale, woon-, werk-, leer- en leefomgevingen zijn waar het prettig is om in te wonen en waarin mensen betrokken zijn bij de samenleving, een perspectief hebben op sociale stijging, participeren op de arbeidsmarkt en waar mensen met uiteenlopende etnische en levensbeschouwelijke achtergronden de bereidheid hebben om elkaar als mede-eigenaren van de wijk of de buurt te accepteren” (VROM, 2007). Het cultureel erfgoed speelt hierin een belangrijke rol. Mede door middel van het herbestemmen van cultureel erfgoed wordt getracht de leefbaarheid in de 40 aandachtswijken te verbeteren in de periode 2007-2015. De vraag is echter of de aanwezigheid van cultureel erfgoed in deze wijken het revitaliserende effect heeft op de aandachtswijken zoals beschreven in het hoofdstuk achtergrond. In dit onderzoek wordt onderzocht wat de maatschappelijk effecten zijn van de herbestemming van cultureel erfgoed en of deze revitaliserend werken in de aandachtswijken.

2.2.2 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is een breder inzicht te verwerven in de manier waarop de herbestemming van cultureel erfgoed in de vorm van rijksmonumenten invloed heeft gehad op de doelstellingen van de 40-wijkenaanpak. Brengt de herbestemming van monumenten maatschappelijke effecten met zich mee en heeft dit bijgedragen aan het revitaliseren van de 40 aandachtswijken?

2.2.3 Vraagstelling

Hoofdvraag:

Wat zijn de maatschappelijke effecten van herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken en heeft deze keuze voor herbestemming het gewenste effect gehad en dus bijgedragen aan een vitalere leefomgeving in de 40 aandachtswijken?

Deelvragen:

1. Wat is cultureel erfgoed, en welke maatschappelijk effecten kunnen zich voordoen bij de herbestemming ervan binnen stedelijke vernieuwing?
2. Wat is de 40-wijkenaanpak, wat zijn haar doelstellingen en welke plaats heeft cultureel erfgoed hierin? Wat is daarnaast functioneel cultureel erfgoed om te gebruiken binnen de 40-wijkenaanpak?
3. Welke praktische voorbeelden van de herbestemming van cultureel erfgoed binnen de 40 aandachtswijken zijn de 'best practices' gebleken? En wat zijn 'best practices'?
4. Wat is het bredere beeld wat betreft de maatschappelijke effecten van herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken, en heeft dit bijgedragen aan een vitalere leefomgeving? Of heeft dit niet bijgedragen?

3. Theoretisch kader

De hoofdvraag in dit onderzoek gaat over de maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken. Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zal er betekenis ontleend moeten worden aan de begrippen die terugkomen in de hoofdvraag. In het theoretisch kader zullen de begrippen cultureel erfgoed, herbestemming en de maatschappelijk effecten van herbestemming aan bod komen en betekenis krijgen. Daarnaast wordt het beleid omtrent de 40 aandachtswijken volledig toegelicht.

3.1 Cultureel erfgoed

Het begrip cultureel erfgoed kent geen eenduidige definitie en is een dusdanig breed begrip dat de definities ervan zeer verschillend kunnen zijn. De ene definitie is specifiek terwijl de andere definitie juist zeer algemeen is. Cultureel erfgoed wordt volgens de Rijksdienst van Cultureel Erfgoed (2015) dan ook een containerbegrip genoemd waarin het in de algemene zin gaat om sporen uit het verleden die in het heden zichtbaar en tastbaar aanwezig zijn. Ook Graham et al. (2000) bestempelen cultureel erfgoed als het hedendaagse gebruik van het verleden. Graham et al. (2000) gaan hier verder op in door te stellen dat het gebruik van het verleden in het heden bepaald wordt door de huidige behoeften van een samenleving. Cultureel erfgoed en het gebruik ervan is dus onderhevig aan verandering waardoor de component tijd een belangrijke rol speelt in het definiëren van cultureel erfgoed (Graham et al. 2000).

Ook Tunbridge & Ashworth (1996) stellen dat erfgoed een product is van de samenleving en haar (potentiele) gebruikers. Erfgoed is een sociaal-culturele constructie, waardoor het verschillend is voor verschillende groepen gebruikers en dus afhankelijk is van de interpretatie ervan (Tunbridge & Ashworth, 1996; Ennen, 2004). Het verleden, en de hedendaagse vraag naar dit verleden spelen een belangrijke rol bij het definiëren van het begrip cultureel erfgoed.

Huysmans & de Haan (2007) specificeren het containerbegrip cultureel erfgoed door het op te delen in twee verschillende eenheden, materieel en immaterieel erfgoed. Hierin betreft het materiele erfgoed alle tastbare voorwerpen die betrekking hebben op het verleden van

bepaalde plekken of gebieden. Het immateriële erfgoed betreft de gebruiken, voorstellingen, uitingen, kennis en vaardigheden die bepaalde groepen of individuen kenmerken en erkennen als onderdeel van hun cultureel erfgoed (Huysmans & de Haan, 2007).

Aansluitend op de materiële en immateriële definitie stellen Ashworth & Howard (1999) dat cultureel erfgoed (zowel materieel als immaterieel) datgene is wat mensen willen conserveren, preserven, beschermen of behouden met als gebruikelijke doel dit door te geven aan anderen (Ashworth & Howard, 1999). In deze definitie zijn de esthetische, economische en sociaal-culturele aspecten van erfgoed erg belangrijk en speelt het doorgeven aan latere generaties een belangrijke rol.

3.2 Monumenten

Zoals bovenstaande uitwijst is cultureel erfgoed moeilijk te specificeren tot een eenduidige definitie. Immers, elk individu bepaalt voor zichzelf wat hij of zij belangrijk en waardevol vindt uit het verleden, en op welke manier dat verleden gebruikt moet worden in zowel heden als toekomst. In dit onderzoek over cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken is gekozen voor de focus op het materiële erfgoed in de wijken in de vorm van monumenten. Met de keuze voor monumenten als cultureel erfgoed is het begrip hanteerbaar in dit onderzoek.

Monumenten zijn historische gebouwen die vanwege hun cultuurhistorische karakter beschermd worden door de verschillende overheden in Nederland (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2015b). In de Monumentenwet (1988) worden monumenten als volgt omschreven: *“vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde”* (Monumentenwet, 1988).

In Nederland kunnen monumenten op nationaal (rijk), regionaal (provincie) en lokaal (gemeente) niveau worden aangewezen en beschermd. Ook kan een klein gebied binnen een stad of dorp worden aangewezen als monument waardoor er beschermde stads- en dorpsgezichten ontstaan binnen plaatsen (Rijksdienst Cultureel Erfgoed, 2015c). In 2015 kent Nederland op nationaal niveau 61.822 rijksmonumenten die worden aangewezen en beschermd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Erfgoedmonitor,

2015). De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft naast de aanwijzing en bescherming van de monumenten ook nog advies met betrekking tot restauratie en bestemmingsplannen. Daarnaast kent de Rijksdienst voor Cultureel erfgoed subsidies toe ten behoeve van restauratie van rijksmonumenten (Rijksdienst Cultureel Erfgoed, 2015c).

Ook lokale overheden (gemeenten) kunnen gebouwen met een historische, esthetische, economische of sociaal-culturele betekenis voor een stad, dorp of regio op de gemeentelijke monumentenlijst plaatsen, zodat deze gebouwen beschermd worden. Volgens de meest recente gegevens uit 2015 telt Nederland tegenwoordig bijna 55.000 gemeentelijke monumenten verdeeld over de 393 gemeenten die Nederland rijk is (Erfgoedmonitor, 2015). Provinciale monumenten zijn er een stuk minder dan de gemeentelijke- en rijksmonumenten, aangezien maar twee provincies, Drenthe en Noord-Holland, daadwerkelijk provinciale monumenten hebben benoemd (Rijksoverheid, 2015).

Het aanwijzen en beschermen van monumenten in Nederland vindt zijn oorsprong in de voorloper van de monumentenwet uit 1988, namelijk de eerste monumentenwet van 1961. Met behulp van verschillende projecten, waaronder het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het daaropvolgende Monumenten Selectie Proces (MSP), zijn cultuurhistorisch waardevolle gebouwen geselecteerd en toegevoegd aan het Monumentenregister. Op deze manier zijn de meest waardevolle cultuurhistorische structuren van 1850 tot en met 1940 in kaart gebracht en beschermd. Tegenwoordig worden vooral gebouwen uit de wederopbouwperiode aangewezen en beschermd als rijks-, provinciaal- of gemeentelijk monument (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2015c). In 2016 zal de monumentenwet van 1988 worden vervangen door de erfgoedwet 2016, welke verschillende wetten omtrent erfgoed en monumenten zal samenvoegen (Rijksdienst Cultureel Erfgoed, 2015b). In dit onderzoek zal het gaan over Rijksmonumenten als er gesproken wordt over cultureel erfgoed.

3.3 Herbestemming van historische gebouwen

Tegenwoordig is het een trend om historische gebouwen die buiten gebruik geraakt zijn te behouden door middel van herbestemming of aanpassing van dergelijke gebouwen (Bullen, 2007; Wilkinson et al. 2009). Voornamelijk binnen veel revitalisatieprojecten speelt de herbestemming van historische gebouwen tegenwoordig een belangrijke rol en wordt er steeds vaker gekozen voor het hergebruik van gebouwen in plaats van voor sloop en nieuwbouw (Bullen & Love, 2010). Tot de jaren 1970 betekende leegstand vaak de opmaat voor sloop en nieuwbouw waarbij volledige stadslandschappen een ander aanzicht kregen (Steenhuis & Meurs, 2011). Maar sinds de jaren 1970 kwam er steeds meer aversie tegen deze totale vernieuwing van wijken en binnensteden en werd er met behulp van het subsidiesysteem van de stadsvernieuwing en de monumentenwet steeds meer ingezet op behoud en herbestemming van leegstaande gebouwen (Steenhuis & Meurs, 2011). De herbestemming van historische gebouwen wordt door Bullen & Love (2011) beschreven als het proces waarbij het gebruik van een gebouw verandert. Hierbij kan het gaan om herinrichting van het gebouw waardoor de functie verandert, of om een grondige renovatie van bestaande gebouwen of structuren (Bullen & Love, 2011; Dolnick & Davidson, 1999 in Bullen, 2007).

Latham (2000) gaat in zijn definitie van herbestemming een stap verder door te stellen dat herbestemming van gebouwen een proces is waarbij er zoveel mogelijk van het originele gebouw behouden moet blijven, maar dat er wel aan moderne maatstaven en gebruikerseisen moet worden voldaan. De structuur van het gebouw blijft op deze manier ongewijzigd, maar de functie van het gebouw wordt afgestemd op hedendaagse eisen en wensen (Latham, 2000).

In tegenstelling tot de meeste definities van herbestemming delen Wilkinson et al. (2009) het begrip herbestemming op in twee elementen. Allereerst is er de “within use” aanpassing waarbij de historische gebouwen worden aangepast en opgeknapt maar de originele functie behouden blijft. Daarnaast heb je de “across use” aanpassing waarbij de historische structuur van de gebouwen blijft bestaan, maar de functie van het gebouw gewijzigd wordt (Wilkinson et al. 2009).

In dit onderzoek over herbestemming van cultureel erfgoed in de vorm van monumenten zal de definitie van herbestemming als volgt luiden: Het proces waarbij het gebruik van het gebouw verandert terwijl de historische structuur hetzelfde blijft (Bullen & Love, 2011).

3.4 Herbestemming van monumenten in Nederland

In Nederland is het herbestemmen en herontwikkelen van monumenten een belangrijk onderwerp binnen het stedelijke vernieuwings- en architectuurbeleid (OCW, 2008). Herbestemming en herontwikkeling van monumenten is één van de speerpunten van dit beleid van het rijk en heeft als doel betekenisvolle vitale leef- en woonomgevingen te behouden of creëren. Behoud van de waardevolle karakteristieke cultuurhistorische structuren, in combinatie met een functieverandering van deze monumenten kan namelijk zorgen voor ontwikkelingen en revitalisatie in wijken en gebieden (OCW, 2008).

Door verschillende recente maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de afname van de bevolkingsgroei, ontkerkelijking en veranderde opvattingen over werkomstandigheden, is er veel meer leegstand van vastgoed dan vroeger. Onder deze leegstand bevinden zich ook monumenten en andere iconische gebouwen met monumentale waarde. Het rijk ziet deze monumenten als sociaal-cultureel en economisch belangrijk en betekenisvol, en heeft het plan opgevat zoveel mogelijk van deze gebouwen te behoeden voor sloop door herbestemming en herontwikkeling (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2015d).

Om de herbestemming van monumenten te bevorderen heeft het rijk een subsidieregeling ingesteld waarmee eigenaren en belanghebbenden een haalbaarheidsonderzoek kunnen doen voor de mogelijkheden tot herbestemming van monumentale panden. Via deze weg hoopt het rijk, naast zelf een belangrijke rol te spelen in het herbestemmen van monumenten, ook de private sector te stimuleren en te verleiden over te gaan tot herbestemming van monumentale gebouwen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2015d).

3.5 Maatschappelijke effecten van herbestemming

In de literatuur over de herbestemming van monumenten is veel geschreven over de motieven en de maatschappelijke effecten ervan voor de samenleving. Economische en sociaal-culturele effecten zijn veel besproken maatschappelijke effecten die zich kunnen voordoen bij het herbestemmen van cultureel erfgoed. In dit onderzoek is ervoor gekozen op deze twee maatschappelijke effecten te focussen en ze verder te onderzoeken. Ook wordt er onderzocht wat de literatuur zegt over de invloed van deze maatschappelijke effecten op de leefomgeving en het eventueel leefbaarder of vitaler maken van de leefomgeving.

3.5.1 Economische effecten van herbestemming

Allereerst zijn er economische effecten die zich kunnen voordoen na of tijdens de herbestemming van een cultureel erfgoed object. Binnen de literatuur is er veel debat over de economische effecten in de vorm van kosten, baten en belemmeringen met betrekking tot de herbestemming van monumenten (Bullen & Love, 2010). In Bullen & Love (2010) komt naar voren dat de herbestemming van monumenten vaak goedkoper is dan sloop en nieuwbouw omdat het aanpassen van de bestaande structuren een stuk minder kost dan volledige sloop en nieuwbouw. De reden dat beleidsmakers voor herbestemming kiezen is dus in sommige gevallen een simpele rekensom van de kosten en de baten van herbestemming.

Ook Nasser (2003) stelt dat herbestemming van monumenten economisch gezien vele malen voordeliger is dan sloop en nieuwbouw. Wel noemt Nasser (2003) dat het hergebruik van de monumenten efficiënt moet zijn en dat de monumenten economisch gezien levensvatbaar moeten zijn. Dit wil zeggen dat de historische structuren van de monumenten dusdanig zijn dat er makkelijk en tegen redelijke economische kosten nieuwe functies aan het gebouw kunnen worden toegedicht. Wilkinson et. al. (2009) brengen hier tegenin dat de herbestemming van cultureel erfgoed economisch gezien ook minder rendabel kan zijn dan sloop en nieuwbouw wanneer de toekomstige functie van het gebouw zeer kostbare en/of rigoureuze aanpassingen verlangt. Efficiënt gebruik van de monumenten is dus van essentieel belang bij de economische keuze om monumenten te herbestemmen.

De herbestemming van monumenten binnen stedelijke vernieuwingsprojecten wordt ook ingezet als instrument voor economische ontwikkeling binnen stedelijke gebieden (Strange & Whitney, 2003; Amit-Cohen, 2005; Ennen, 1999). Op verschillende manieren wordt met behulp van de herbestemming van cultureel erfgoed geprobeerd economisch voordeel te halen. Één van die manieren waarbij monumenten gebruikt worden voor economische ontwikkeling is bij toerisme. Veel steden bezitten binnensteden met meerdere historische gebouwen die een iconische en esthetische waarde bevatten en zich op die manier goed lenen voor het gebruik voor toerisme (Amit-Cohen, 2005; Nasser, 2003; Ennen, 1999). Met het aanwijzen van monumenten worden toeristische attracties gecreëerd en wordt erfgoed gebruikt als promotiemateriaal voor de stad of wijk. Toeristen worden op deze manier naar het betreffende gebied getrokken, wat goed is voor de economische ontwikkeling van het gebied.

Monumenten worden ook op een andere manier gebruikt om economische ontwikkeling in gang te zetten. Door middel van de herbestemming van cultureel erfgoed in de vorm van monumenten krijgt een gebied meer aanzien en waarde (Amit-Cohen, 2005). Hierdoor kunnen vastgoedprijzen in het gebied stijgen en kan de lokale werkgelegenheid stijgen door het aantrekken van bedrijven en ondernemers (Bullen & Love, 2010; Amit-Cohen, 2005).

3.5.2 Sociaal-culturele effecten van herbestemming

Een tweede groep maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed betreft de sociaal-culturele effecten. Bullen & Love (2011) stellen dat herbestemming van monumenten binnen stedelijke vernieuwing zorgt voor een verbeterde kwaliteit van leven, een verhoogde vitaliteit en meer gemeenschapszin en betrokkenheid binnen het desbetreffende gebied. Deze verbeterde kwaliteit van leven en betrokkenheid binnen het gebied kunnen verklaard worden doordat er door de aanwezigheid van monumenten een lokale identiteit gecreëerd wordt onder de bewoners van het gebied (Bullen & Love, 2011). Ennen (1999) sluit hierop aan door te stellen dat de aanwezigheid van vaak mooie, iconische gebouwen in bijvoorbeeld een wijk ervoor zorgt dat bewoners zich kunnen identificeren met de wijk wat een positieve invloed heeft op de woon- en leef-kwaliteit van mensen.

Een ander sociaal-cultureel effect van de herbestemming van cultureel erfgoed is dat een deel van de geschiedenis van de plek behouden blijft dankzij het behoud van het cultureel

erfgoed. Het cultureel erfgoed geeft een tastbaar beeld van de geschiedenis en representeert zo het karakter van een plek. Ook vertelt het cultureel erfgoed een historisch verhaal waardoor mensen zich verbonden kunnen gaan voelen met de plek of het gebouw zelf, waardoor positieve nostalgische gevoelens kunnen ontstaan bij bewoners en bezoekers. Op deze manier kunnen zaken uit het verleden doorgegeven worden aan toekomstige generaties (Bullen & Love, 2010; Bullen & Love, 2011; Pasveer, 2011).

Kritiek op bovenstaande sociaal-culturele effecten om het cultureel erfgoed te gebruiken in stedelijke vernieuwingsprojecten is er ook. Omdat het cultureel erfgoed bij iedereen verschillende gevoelens kan oproepen en verschillende etnische groepen hun eigen geschiedenis hebben, hoeft het cultureel erfgoed helemaal geen positieve gevoelens op te roepen bij bewoners van de gebieden (Ennen, 1999). Het hangt dus ook af van de demografische samenstelling van de gebieden met cultureel erfgoed of deze gebruikt kunnen worden bij stedelijke vernieuwingsprojecten.

3.5.3 Maatschappelijke effecten herbestemming en revitalisatie van de leefomgeving

Uit de literatuur blijkt zoals in dit onderzoek beschreven dat er zich economische, cultuur-historische en sociaal-culturele effecten kunnen voordoen in de gebieden waar de herbestemming van cultureel erfgoed wordt uitgevoerd. In de publicatie *“Bouwen aan herbestemming van cultureel erfgoed”* van Platform31 (2014) komt naar voren dat zowel cultuurhistorici, sociale wetenschappers als economen de meerwaarde zien van herbestemming van cultureel erfgoed en dat het gebruikt kan worden voor revitalisatie van gebieden, wijken of buurten. Tot de jaren 1980 was het erfgoedbeleid voornamelijk gericht op het behoud en restauratie van individuele erfgoedobjecten, maar tegenwoordig wordt de maatschappelijke waarde van cultureel erfgoed steeds meer gezien en wordt het cultureel erfgoed gebruikt in gebiedsontwikkeling en revitalisatieprojecten. Omdat het cultureel erfgoed effect heeft op de omgeving kan het niet meer als individueel object benaderd worden, maar krijgt het een gebiedsgerichte benadering en wordt dus meegenomen in revitaliseringsprojecten (Platform31, 2014).

3.6 Totstandkoming 40-wijkenaanpak

3.6.1 Historie beleidsontwikkelingen

Sinds de Woningwet van 1901 vindt er stads- of stedelijke vernieuwing plaats binnen Nederlandse (binnen)steden. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef deze vernieuwing van steden beperkt tot het verbeteren, slopen en subsidiëren van individuele panden, en een aantal gemeenten is al bezig met krotopruimings- en saneringsplannen. Vlak na de Tweede Wereldoorlog kwam de eerste grootschalige stadsvernieuwing van de grond, waarbij herstel van de oorlogsschade centraal stond. De focus tijdens deze wederopbouwfase lag echter alleen op stadsuitbreiding om de bevolking te kunnen onderbrengen in goedkope woningen (Schuiling, 2007).

In de jaren 1950 en 1960 is het stedelijke ontwikkelingsbeleid gericht op grootschalige krotopruiming in de vorm van kaalslag in de Nederlandse steden. Cityvorming in de binnensteden, waarbij vooral de economische functies van de stad en haar gebouwen worden benut, kreeg de voorkeur boven het bouwen en verbeteren van woningen. Binnensteden moesten economische centra worden en krotten en woningen werden massaal gesloopt om plaats te maken voor grote winkelcentra en kantoorpanden. Buiten de steden was plek voor het bouwen van nieuwbouwwoningen (Helleman & Wassenberg, 2001; Schuiling, 2007).

De jaren 1970 kent een kentering in het denken over stedelijke ontwikkeling. In plaats van sanering en kaalslag in de steden wordt er ingezet op behoud en verbetering van woningen, waarbij de inspraak en participatie van bewoners steeds belangrijker wordt. Dit nieuwe beleid in de jaren 1970 binnen stedelijke ontwikkeling wordt ook wel stadsvernieuwing genoemd (Helleman & Wassenberg, 2001). Binnen deze stadsvernieuwing wordt volkshuisvesting de dominante pijler van het beleid en wordt de economische pijler in de vorm van cityvorming op een laag pitje gezet. Door de participatie van bewoners worden wensen en eisen van de bevolking met betrekking tot huisvesting geformuleerd in de beleidsslogans *'bouwen voor de buurt'* en *'baas in eigen buurt'* waarbij de sociale kant van het stadsvernieuwingbeleid nogmaals duidelijk naar voren komt (Helleman & Wassenberg, 2001; Schuiling, 2007).

Na de crisisperiode in de jaren 1980 gaat het stadsvernieuwingsbeleid over in het stedelijke vernieuwingsbeleid waarbij de economische pijler binnen de stedelijke ontwikkeling weer belangrijker wordt. De stad wordt weer aangemerkt als een economisch centrum, maar in tegenstelling tot de stedelijke ontwikkeling in de jaren 1950 en 1960 wordt er ook aan volkshuisvesting van bewoners gedacht. De voorgaande stadsvernieuwing kreeg namelijk kritiek dat er voornamelijk fysieke ingrepen werden gedaan om wijken en steden op het gebied van huisvesting te ontwikkelen. Hierdoor bleven problemen op het gebied van veiligheid, leefbaarheid en sociale cohesie bestaan. Het nieuwe stedelijke vernieuwingsbeleid zet daarom naast cityvorming en fysieke ontwikkeling, ook in op sociale ontwikkeling binnen de stad om ook de sociale problemen op het gebied van leefbaarheid, veiligheid, sociale cohesie en onderwijs te verbeteren (Helleman & Wassenberg, 2001).

De stadsvernieuwing en later de stedelijke vernieuwing kunnen er echter niet voor zorgen dat de achterstanden op sociaal en economisch vlak binnen steden afnemen. Daarom geven de vier grote steden van Nederland, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht (G4) in de jaren 1990 een noodkreet af richting het Rijk, omdat ze de problemen niet zelf kunnen oplossen. Deze noodkreet is in 1995 de aanzet tot het Grotestedenbeleid waarin het Rijk en de steden samenwerken om de sociale en economische problematiek in de steden aan te pakken. Uiteindelijk zijn er 30 gemeenten (G4 & G26) in totaal die onderdeel uitmaken van het Grotestedenbeleid. Het Grotestedenbeleid richt zich op drie pijlers: de pijler werk en economie, de fysieke pijler en de sociale pijler. Door middel van een integrale aanpak gericht op de lange termijn wordt getracht de sociaaleconomische problematiek in de steden aan te pakken. Dit is een groot verschil met de eerdere stadsvernieuwing en stedelijke vernieuwing waar veel meer op projectbasis gewerkt werd, wat niet duurzaam is gebleken (Ekkers, 2006; Helleman & Wassenberg, 2001).

Ook werd in 1997 de Nota stedelijke vernieuwing gelanceerd waarin staat dat veel wijken preventief geherstructureerd moeten worden om sociaaleconomische problemen te voorkomen. Door middel van verstrekking van het Investeringsbudget stedelijke vernieuwing (ISV) aan gemeenten en steden hoopt het Rijk met fysieke ingrepen de steden en wijken te verbeteren. In de Nota stedelijke vernieuwing worden een zevental wijktypen beschreven die in aanmerking komen voor herstructurering. Hieruit zal uiteindelijk de aandacht voor

probleemwijken en aandachtswijken in de 56-wijkenaanpak en de 40-wijkenaanpak voortvloeiën (Ekkers, 2006).

In de Nota stedelijke vernieuwing bleken 170 wijken in aanmerking te komen voor herstructurering. Dit is later teruggebracht tot 56 wijken waarin de leefbaarheid aantoonbaar slechter was. De leefbaarheid in de 56 wijken is negatiever dan in andere wijken als een gevolg van werkloosheid, sociale problemen of een slechte kwaliteit van de fysieke leefomgeving. De gemeenten binnen deze 56-wijkenaanpak werken samen met corporaties en lokale partijen met als doel de leefbaarheid in de 56 wijken te verbeteren. In 2007 is dit beleid verder uitgewerkt door toenmalig minister Vogelaar en is er een selectie gekomen van de 40 slechtst leefbare wijken van Nederland. Hierdoor is de 56-wijkenaanpak teruggebracht tot de 40-wijkenaanpak (Ekkers, 2006; van Oers & Verkleij, 2007).

3.6.2 De 40-wijken aanpak

Het plan was om in de 40 slechtste wijken van Nederland flink te investeren. Het doel van de 40-wijkenaanpak is gestoeld op het feit dat de 40 aandachtswijken binnen 8 á 10 jaar weer vitale leefomgevingen zouden moeten zijn waarin het prettig is om te wonen. Deze doelstelling zal gerealiseerd moeten worden door middel van fysieke en sociale ingrepen in de aandachtswijken waardoor de leefomgeving in deze wijken verbeterd wordt. Het verbeteren van de tot op heden eenzijdige woningvoorraad is bijvoorbeeld een fysieke ingreep die kan leiden tot een vitalere leefomgeving. Daarnaast is het creëren van meer sociale cohesie een voorbeeld van een sociale ingreep waardoor de leefomgeving voor bewoners verbeterd kan worden (VROM, 2007).

De 40 wijken in 18 gemeenten zijn geselecteerd op basis van de achterblijvende kwaliteit van de leefomgeving (VROM, 2007). De wijken kennen een opeenstapeling van problemen op zowel sociaal, economisch als fysiek vlak waardoor de leefbaarheid in deze wijken drastisch lager is dan in andere wijken van de stad (Leefbaarometer, 2015). Gebrek aan sociale samenhang, een eenzijdige fysieke leefomgeving, weinig werkgelegenheid in de wijk en een gebrekkige inburgering van nieuwkomers zijn voorbeelden van de sociale, economische en fysieke problemen die zich voordoen in de 40 aandachtswijken. Deze problemen staan niet op zichzelf, maar juist de cumulatie van deze problemen zorgt voor de grote achterstand die deze aandachtswijken kennen in vergelijking met andere wijken in de stad (VROM, 2007).

De selectie van de 40 wijken is gebaseerd op 18 indicatoren, welke weer zijn geclusterd naar vier thema's:

- 1 Sociaal-economische achterstanden bij huishoudens,
- 2 (Sociale) leefbaarheidsproblemen, zoals ervaren door wijkbewoners,
- 3 Fysieke achterstanden in de woningvoorraad, en
- 4 Fysieke problemen volgens de wijkbewoners (van Kooten, 2009).

De aanpak van de 40 zogenoemde Vogelaar-wijken, krachtwijken of tegenwoordig aandachtswijken gaat samen met flinke investeringen op een aantal vooraf bepaalde gebieden. In samenwerking met bewoners, wijkwerkers, huiseigenaren en de lokale politiek is gekeken naar een aantal aspecten van de 40 wijken waarin geïnvesteerd zou kunnen worden. Op basis van deze samenwerking tussen publieke en private actoren concentreert de 40-wijkenaanpak zich op vijf thema's: wonen, werken, leren, veiligheid en integratie (VROM, 2007). Door middel van wijkactieplannen en charters wordt getracht de doelstellingen binnen de voorgaande thema's te halen. De wijkactieplannen worden opgesteld door de gemeente en lokale spelers binnen de wijken om zo een gedegen probleemanalyse op te stellen, waarna er door bewoners en lokale partijen specifieke problemen in de wijk kunnen worden aangepakt. In de charters staan afspraken tussen het Rijk en de gemeenten over de ambities en de uitvoering van deze ambities met betrekking tot het leefbaarder maken van de 40 aandachtswijken (VROM, 2007).

3.6.3 De 40-wijken aanpak en cultureel erfgoed

In de nota *een Cultuur van Ontwerpen – visie architectuur en ruimtelijk ontwerp* zijn de aandachtswijken, en nog specifiek het cultureel erfgoed in de aandachtswijken, een speerpunt in het ruimtelijk en architectuurbeleid van het Rijk voor de periode van 2009-2012 (OCW, 2008). Het bevorderen van herbestemming en herontwikkeling van gemeentelijke- en rijksmonumenten speelt hierin een belangrijke rol. In de 40 aandachtswijken zijn tal van monumenten aanwezig en deze worden dan ook ingezet om van de aandachtswijken leefbare en vitale leefomgevingen te maken waarin het prettig is om te wonen. Niet elke aandachtswijk heeft echter monumenten binnen de wijkgrenzen.

Door het Rijk is er via het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) flink geïnvesteerd in het herbestemmen en herontwikkelen van monumenten in de aandachtswijken.

Door het voormalige Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) werd een investering van 8 miljoen euro gedaan, die puur bestemd was voor de herbestemming van monumenten in de 40 aandachtswijken (OCW, 2008).

Het rijk zet in op de kansen die het cultureel erfgoed in de vorm van monumenten biedt binnen de 40 aandachtswijken. Omdat monumenten vaak iconische en karakteristieke gebouwen zijn fungeren ze vaak als herkenningspunten in de wijken waarmee bewoners zich kunnen identificeren. Door het behoud en herbestemmen van de iconische monumenten wordt de herkenbaarheid van de wijken versterkt en gewaarborgd waardoor de publieke waardering voor de wijken zal stijgen. Daarnaast groeit de verbondenheid met de wijk door de waardevolle herkenningspunten en de publieke waardering in de wijken.

Ook in economische zin is de herontwikkeling en herbestemming van monumenten interessant voor de wijken omdat het kan leiden tot waardevermeerdering van het vastgoed in de wijken. Daarnaast is het investeringsklimaat gunstiger in wijken met iconische monumenten dan in wijken zonder monumenten (OCW, 2008).

Door in te zetten op het cultureel erfgoed en de herbestemming van monumenten wordt getracht de wijken zowel sociaal-cultureel als economisch naar een hoger niveau te tillen om zo de kwaliteit van leven te vergroten en meer mensen naar de wijken te krijgen.

3.6.4 Functioneel cultureel erfgoed voor herbestemming binnen de 40-wijkenaanpak

Aangezien er miljoenen euro's door het Rijk wordt geïnvesteerd in het herbestemmen van monumenten, is het interessant te kijken welke monumenten in theorie, functioneel gezien, in aanmerking komen voor herbestemming. In de praktijk zien we vaak dat oude kantoorgebouwen en industrieel erfgoed in de vorm van oude fabrieken, kerken en scholen gebruikt worden als herbestemmingsprojecten. Bovenstaande monumenten zijn functioneel als herbestemmingsproject omdat het vaak om leegstaande gebouwen gaat waarvan de oorspronkelijke functie niet meer nodig is of onrendabel is geworden. Het zijn vaak grote gebouwen waar alleen de binnenkant van hoeft worden aangepast, hetgeen bouwkosten scheelt in vergelijking met sloop en nieuwbouw. Vanwege de vaak iconische uitstraling zijn deze gebouwen ook interessant om te behouden en krijgen ze een nieuwe functie toebedeeld.

Monumenten die minder geschikt zijn voor herbestemming zijn de monumenten met de oorspronkelijke functie van woonhuis. Deze vaak karakteristieke woonhuizen van origine worden als monument beschermd, maar vrijwel nooit herbestemd. De meeste monumenten met als functie woonhuis blijven hun functie behouden omdat het interessante huizen zijn om in te wonen. In totaal zijn er in 2015 volgens het Monumentenregister (2015) 4461 Rijksmonumenten in Nederland met de oorspronkelijke functie van woonhuis, waarvan er geen één is herbestemd.

Binnen de 40-wijkenaanpak is herbestemming van monumenten ook gericht op de eerdergenoemde grotere historische gebouwen en niet gericht op de monumenten met een woonfunctie. Het rapport van de OCW (2008) onderstreept dit: *“Net als in andere wijken vragen veel kerken, schoolgebouwen, nutsgebouwen, fabrieken en publieke voorzieningen hier om herbestemming. Karakteristieke wooncomplexen in deze wijken hebben soms ingrijpende renovaties nodig om de woonfunctie te kunnen behouden”* (OCW, 2008, p.23).

Binnen de 40 aandachtswijken wordt er via de *“impuls herbestemming en herontwikkeling krachtwijken”* geïnvesteerd in herbestemming van monumenten. 8 miljoen euro wordt, verdeeld over twee tranches, uitgekeerd om het monumentale erfgoed in de aandachtswijken te herbestemmen en herontwikkelen. In de eerste tranche werd 3,6 miljoen euro verdeeld over 29 projecten in de 40 aandachtswijken, en in de tweede tranche werd 4,4 miljoen euro geïnvesteerd in 47 projecten verdeeld over de aandachtswijken (OCW, 2008). In de bijlage staan de verschillende projecten per tranche (bijlage 1).

4. Methodologie

In dit hoofdstuk zal de methodologie van dit onderzoek worden toegelicht en verantwoord. In de eerste paragraaf wordt de methode van data-verzameling en de keuze voor deze manier van data verzamelen uiteengezet. Daarnaast zal de data-analyse in de eerste paragraaf besproken worden. Hierna wordt de theorie beschreven waarop de keuze voor de illustratieve casestudy is gebaseerd. In de derde paragraaf zal deze keuze voor de gebruikte illustratieve casestudy worden toegelicht en verantwoord.

4.1 Methode van dataverzameling en data-analyse

De data-verzameling in dit onderzoek is tot stand gekomen door verschillende wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke literatuur te bundelen. Wetenschappelijke artikelen, niet-wetenschappelijke artikelen, gepubliceerde interviews met experts en bewoners, krantenartikelen, rapporten en masterscripties zijn gebruikt om een breed scala aan meningen, opinies en conclusies uit empirisch onderzoek te verbinden met de literatuur over de maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed en de revitalisering van de aandachtswijken. In dit onderzoek is bewust de keuze gemaakt om gebruik te maken van secundaire data in plaats van primaire data omdat er met dit onderzoek juist getracht is een breder beeld te creëren omtrent de herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken. Omdat dit beter gaat met secundaire data dan met bijvoorbeeld interviews met beleidsbepalers is deze keuze gemaakt. In eerste instantie zal de data die verzameld is een breder beeld geven over de maatschappelijke effecten van herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken. Daarnaast is er in dit onderzoek gekozen voor een uitstap naar de praktijk door een illustratieve casestudy te doen in één van de 40 aandachtswijken, namelijk Klarendal in Arnhem. Ook de illustratieve casestudy Klarendal zal met behulp van secundaire data worden onderzocht. De keuze voor Klarendal als illustratieve casestudy is tot stand gekomen door het selecteren van een “best practice” uit de 40 aandachtswijken. Wat een “best practice” is en op basis waarvan Klarendal is gekozen wordt beschreven in paragraaf twee en drie van dit hoofdstuk.

Doel van het bijvoegen van een illustratieve casestudy is om de resultaten die het bredere beeld schetsen voor de 40 aandachtswijken, ook te linken aan een praktijkvoorbeeld. De maatschappelijke effecten van herbestemming binnen de wijk Klarendal zullen als casestudy

dienen om te kijken of de algemene conclusies over de maatschappelijke effecten van herbestemming ook gelden voor een specifieke aandachtswijk. Uiteindelijk zal de verbinding worden gemaakt tussen de maatschappelijke effecten van herbestemming en de mogelijke relatie met de revitalisering van een wijk.

4.1.1 Discussie methode van dataverzameling

De hoofdvraag in dit onderzoek, *Wat zijn de maatschappelijke effecten van herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken en heeft deze keuze voor herbestemming het gewenste effect gehad en dus bijgedragen aan een vitalere leefomgeving in de 40 aandachtswijken?*, vraagt om algemene conclusies die een breder beeld geven van de effecten van herbestemming en de invloed ervan op revitalisatie in de 40 aandachtswijken. Om dit te bereiken is er in dit onderzoek gekozen voor de methode van secundaire dataverzameling en de analyse hiervan. Deze keuze is gebaseerd op het feit dat hiermee zowel kwalitatieve als kwantitatieve data over de effecten van herbestemming gebundeld kan worden waardoor er vanuit het bredere perspectief naar de 40 aandachtswijken gekeken kan worden, wat een voordeel is van het gebruik van secundaire dataverzameling. Naast het voordeel dat zowel kwalitatieve als kwantitatieve data gebruikt kan worden, en dus je dataset vergroot wordt (Devine, 2004), is het analyseren van secundaire data ook een goede methode om ontwikkelingen door de tijd te onderzoeken (Sorensen et. al., 1996). Aangezien de ontwikkeling en revitalisatie van de aandachtswijken centraal staat in de hoofdvraag van dit onderzoek is het interessant de data van verschillende jaren en dus tijdstippen te bundelen en vergelijken. De resultaten en conclusie van dit onderzoek zeggen dan iets over de ontwikkelingen in de aandachtswijken die over een langere periode hebben plaatsgevonden. Nadelen en tekortkomingen van het gebruik van secundaire data zijn er echter ook. Als onderzoeker ben je namelijk niet geheel zeker van de kwaliteit van de data omdat je geen invloed hebt gehad op het proces van dataverzameling (Devine, 2004; Sorensen et. Al., 1996). Ook een nadeel van secundaire dataverzameling is het feit dat de dataverzameling in de gebruikte onderzoeken, met een ander doel en andere insteek gedaan kan zijn. Dit betekent dat de secundaire data niet altijd helemaal bruikbaar zijn, of soms variabelen mist die van belang zijn voor jouw onderzoek (Devine, 2004).

Ook de casestudy in dit onderzoek is gebaseerd op de methode van secundaire dataverzameling om in het praktijkvoorbeeld ook een breder perspectief te kunnen geven

van de effecten van herbestemming en de ontwikkelingen op het gebied van revitalisatie in de 40 aandachtswijken door de verschillende jaren heen. Dezelfde voor- en nadelen als hierboven besproken spelen binnen de dataverzameling van de casestudy een rol.

4.1.2 Data-analyse

De data-analyse in dit onderzoek is gedaan door in de gebruikte bronnen codes aan te brengen aan de relevante informatie voor dit onderzoek. In de bronnen, gebruikt om een algemeen breder perspectief over de aandachtswijken te geven, zijn de volgende codes opgehangen aan de gebruikte data: 'effecten', 'herbestemming cultureel erfgoed', 'revitalisatie'. Onder 'effecten' zijn alle economische en sociaal-culturele effecten van herbestemming gebundeld. Onder 'herbestemming cultureel erfgoed' zijn alle projecten en monumenten gebundeld die te maken hebben met de transformatie, herbestemming en behoud van cultureel erfgoed door een functiewijziging. De code 'revitalisatie' omvat de data met betrekking tot de verbetering van de leefbaarheid, stadsvernieuwingen en gebied-/wijkontwikkelingen.

Met betrekking tot de casestudy is er een code toegevoegd. Naast de bovenstaande codes die ook gebruikt zijn bij de casestudy is hieraan de overkoepelende code Klarendal toegevoegd om de relevante data over de aandachtswijk Klarendal te ordenen en te analyseren. Door codes aan te brengen aan de data in de gebruikte documenten is het mogelijk de data met elkaar te vergelijken en aan elkaar te linken. Deze manier van data-analyse wordt ook vaak toegepast bij het analyseren van interviews om overzicht te genereren in grote stukken tekst, en om de relevante data te kunnen analyseren (Dunn, 2010). Omdat bij het analyseren van secundaire data ook veel tekst geanalyseerd moet worden is er in dit onderzoek ook gekozen te gaan werken met het coderen van stuken relevante informatie. De geanalyseerde documenten zijn toegevoegd als bijlage (bijlage 1).

4.2 “Best practices”

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een illustratieve casestudy die geselecteerd is als “best practice”.

De term “best practices” wordt sinds zijn ontstaan in het begin van de 20ste eeuw gebruikt in verschillende beroepen en takken van wetenschap. Onder andere op het gebied van gezondheidszorg, recht, educatie, management en ook planning wordt de term “best practices” gebruikt (Zion, 2015). Omdat de term “best practices” binnen veel uiteenlopende gebieden en contexten gebruikt wordt zijn er verschillende definities die gericht zijn op de desbetreffende vakgebieden. De term “best practices” komt voor het eerst voor in het boek *The Principles of Scientific Management* van Frederick Taylor uit 1911 (Taylor, 1911 in Zion, 2015). In zijn boek omschrijft Taylor (1911) in Zion (2015) “best practices” als volgt: *“among the various methods and implements used in each element of each trade there is always one method and one implement which is quicker and better than any of the rest”*. King (2007) in Zion (2015) versimpelt de definitie van de term “best practices” door het *“the one best way”* te noemen. Andere algemene definities van “best practices” die aan sluiten bij de definitie van King (2007) in Zion (2015) stellen dat “best practices” de meest effectieve manieren zijn om een bepaalde doelstelling te halen (Skyrme, 2002 in De Groot, 2005), of zoals De Groot (2005) verwoordt: *“een beschrijving van een methode, een aanpak of een werkwijze, die aantoonbaar rendement heeft opgeleverd; een die in een bepaalde context de meest efficiënte methode, aanpak of werkwijze is gebleken”*.

Ook zijn er definities van de term “best practices” die juist gericht zijn op een specifiek vakgebied. UNESCO (2014) in Zion (2015) definieert “best practices” binnen hun programma’s voor internationale migratie bijvoorbeeld als: *“Successful initiatives which have a demonstrable and tangible impact on improving people’s quality of life”*. Zulke specifieke definities zijn alom aanwezig binnen vele andere vakgebieden en wetenschappen.

In dit onderzoek waar de maatschappelijke effecten van herbestemming van Rijksmonumenten in de aandachtswijken en de invloed van deze herbestemming op het creëren van een vitalere leefomgeving centraal staat, wordt gezocht naar de “best practice(s)” van de 40 aandachtswijken die zijn aangewezen door toenmalig minister Vogelaar. De definitie van De Groot (2005), *“een beschrijving van een methode, een aanpak of een werkwijze, die aantoonbaar rendement heeft opgeleverd; een die in een bepaalde*

context de meest efficiënte methode, aanpak of werkwijze is gebleken”, past goed bij dit onderzoek en zal daarom gebruikt worden. In dit onderzoek zal gekeken worden naar de “best practices” van de aandachtswijken, wat inhoudt dat het gaat om de aandachtswijken die sinds 2007 een duidelijke revitalisering of verbetering van de leefbaarheid hebben meegemaakt. Aangezien het in dit onderzoek over de invloed van herbestemming op dit revitaliseringsproces gaat, moeten de “best practices” in dit onderzoek ook een groot aantal Rijksmonumenten bevatten waarvan ook nog een aantal zijn herbestemd. Deze “best practices” van de aandachtswijken zijn dan een goed voorbeeld van wat in de definitie van De Groot (2005) “een methode, aanpak of werkwijze die aantoonbaar rendement heeft opgeleverd” wordt genoemd.

4.3 Selectie case

Aan de hand van de eerder beschreven criteria in het hoofdstuk “best practices” zijn er een aantal aandachtswijken die in aanmerking komen voor dit onderzoek en dus als “best practices” kunnen worden gezien. Deze wijken moeten aan de volgende criteria voldoen:

- 1.) De aandachtswijk moet een groot aantal Rijksmonumenten bevatten.
- 2.) De aandachtswijk moet een aantal Rijksmonumenten bevatten die als herbestemmingsproject zijn aangemerkt.
- 3.) De aandachtswijk moet een duidelijke positieve ontwikkeling van de leefbaarheid laten zien in de periode 2006-2012 .

Door de insteek van dit onderzoek en de opgestelde criteria zijn er niet veel aandachtswijken die door kunnen gaan voor “best practices”. Het eerste criterium zorgt namelijk gelijk al voor een grote schifting. Een aanzienlijk deel van de aandachtswijken heeft namelijk vijf of minder Rijksmonumenten (27 van de 40), terwijl nog eens acht wijken slechts 6 tot en met 20 Rijksmonumenten in de wijk hebben staan. Slechts vijf wijken hebben meer dan 20 Rijksmonumenten en voldoen op die manier aan het eerste criterium (Lörzing et al., 2008).

Dit is opvallend aangezien het herbestemmen van Rijksmonumenten een speerpunt is in het huidige stedelijke vernieuwingsbeleid, wat kan worden ingezet om wijken, en dus ook de aandachtswijken, te revitaliseren (OCW, 2008).

Aan de hand van het tweede criterium kan geen verdere schifting worden gemaakt omdat in alle vijf overgebleven wijken cultureel erfgoed te vinden is die als herbestemmingsproject zijn aangemerkt. Zowel in de eerste als in de tweede tranche impuls herbestemming van de overheid waarbij geld wordt geïnvesteerd in de herbestemming van monumenten in de aandachtswijken komen projecten naar voren uit de vijf tot nu toe geschikte wijken (bijlage 2).

Via de Leefbaarometer (2015) is in dit onderzoek gekeken welke aandachtswijken aan het derde criterium voldoen en in combinatie met de andere twee criteria dus als “best practices” gezien kunnen worden. De Leefbaarometer is een instrument waarmee de leefbaarheid in Nederland per jaar in kaart is gebracht. Het is mogelijk om op verschillende schaalniveaus de kaarten te maken, en op deze manier kun je zien hoe het met de leefbaarheid gesteld is in

Nederland. Ook de 40 aandachtswijken kunnen geselecteerd worden, waardoor per jaar duidelijk wordt hoe het met de leefbaarheid gesteld is in de aandachtswijken. Bijkomend voordeel aan de Leefbaarometer (2015) is dat je ook de ontwikkeling van de leefbaarheid over een aantal jaren kan onderscheiden waardoor per aandachtswijk in beeld komt of er sprake is van een grote negatieve ontwikkeling of een grote positieve ontwikkeling van de leefbaarheid in een bepaalde periode. Uiteraard zitten hier ook categorieën tussenin. In dit onderzoek is gekozen voor de periode 2006-2012, omdat 2006 vlak voor de start van de 40-wijkenaanpak is, en 2012 de laatste jaargang waarin de leefbaarheid is gemeten voor de 40 aandachtswijken.

Van de overgebleven geschikte aandachtswijken voor dit onderzoek is de wijk Klarendal in Arnhem de wijk met de meest positieve ontwikkeling sinds de start van de 40-wijkenaanpak. Deze wijk laat als enige van de overgebleven aandachtswijken een grote positieve ontwikkeling zien, terwijl de andere overgebleven aandachtswijken beperkte positieve ontwikkeling of geen ontwikkeling laten zien in de periode 2006-2012 (Leefbaarometer, 2015).

Op basis van de drie opgestelde criteria is de wijk Klarendal uit Arnhem de “best practice” voor dit onderzoek gebleken en zal daardoor als illustratieve casestudy dienen in dit onderzoek.

5. Resultaten

Zoals eerder gemeld zijn er een groot aantal aandachtswijken waarin cultureel erfgoed in de vorm van monumenten aanwezig is. Een deel van deze monumenten zijn de in dit onderzoek gebruikte Rijksmonumenten, waarvan een aantal een nieuwe functie hebben gekregen en dus zijn herbestemd. Een breder beeld van deze herbestemming en de maatschappelijke effecten ervan in aandachtswijken zal hieronder uiteen worden gezet. Daarnaast zal de link worden gelegd met de invloed van herbestemming op het revitaliseren van de aandachtswijken.

5.1 Maatschappelijke effecten van herbestemming cultureel erfgoed

Op basis van secundaire data is de algemene opinie omtrent de herbestemming van cultureel erfgoed en de maatschappelijke effecten van herbestemmen in de aandachtswijken uiteengezet, en zal er een breder beeld worden geschetst van de 40 aandachtswijken. In de literatuur wordt het herbestemmen van cultureel erfgoed, ondanks de vaak hoge kosten van herbestemming, voornamelijk gezien als een positief en nuttig fenomeen voor de samenleving. Zowel voor het culturele erfgoed zelf als voor de omgeving van het culturele erfgoed is herbestemming wenselijk. De maatschappelijke baten van de herbestemming van cultureel erfgoed wordt in de literatuur belangrijker gevonden dan de economische kosten van de herbestemmingsprojecten. Sterker nog, het herbestemmen van cultureel erfgoed wordt tegenwoordig expliciet verbonden aan ruimtelijke ontwikkeling en het revitaliseren van wijken, buurten of gebieden (OCW, 2008).

Arno Boon, directeur van de *Nationale Maatschappij tot Restaureren & Herbestemmen van Cultureel Erfgoed* (BOEi, 2015), noemt herbestemming van cultureel erfgoed altijd maatschappelijk rendabel, omdat het cultureel erfgoed een iconische waarde bevat. Dankzij de herbestemming van het cultureel erfgoed in wijken en buurten blijven iconen bestaan, wat werkt als een katalysator in de ontwikkeling van gebieden, wijken en buurten (BOEi, 2015).

Ook Paul Meurs, mede-eigenaar van het op cultuurhistorie gerichte onderzoeksbureau SteenhuisMeurs (2015), onderstreept de maatschappelijke waarde van het herbestemde cultureel erfgoed. Het culturele erfgoed vormt het geheugen van de wijk en de herbestemming ervan werkt volgens Meurs als een creatieve katalysator wat de

leefbaarheid in de wijken en buurten ten goede komt (SteenhuisMeurs, 2015). Zowel Boon als Meurs (BOEi, 2015; SteenhuisMeurs, 2015), twee experts op het gebied van herbestemming van cultureel erfgoed, sluiten aan op de in de literatuur geopperde positieve sociaal-culturele effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed. Beide stellen evenals de literatuur dat de herbestemming van cultureel erfgoed positief effect heeft op de omgeving door het creëren van een lokale identiteit. Hierdoor kan de herbestemming van cultureel erfgoed bijdragen aan een leefbaardere of vitalere leefomgeving aldus Boon en Meurs (BOEi, 2015; SteenhuisMeurs, 2015).

Een ander onderzoek uitgevoerd door Ecorys (2014) in opdracht van Minister Jet Bussemaker van het ministerie van OCW toont een zelfde beeld over de maatschappelijke waarde van cultureel erfgoed en de herbestemming ervan. In dit onderzoek wordt het effect van de restauratie en herbestemming van cultureel erfgoed in wijken in kaart gebracht. De conclusies van dit onderzoek zijn louter positief. Zowel economisch als sociaal-cultureel levert de restauratie en herbestemming van cultureel erfgoed positieve resultaten op. Economische gezien levert de herbestemming van cultureel erfgoed tijdelijke en structurele werkgelegenheid op. Tijdelijke werkgelegenheid omdat de restauratie en/of herbestemming vaak werk voor de bouwsector oplevert. Structurele werkgelegenheid omdat door de nieuwe functie van het cultureel erfgoed dikwijls nieuwe banen en bedrijven ontstaan (Ecorys, 2014).

De maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed zijn zeer divers en positief te noemen volgens het onderzoek van Ecorys (2014). Uit het onderzoek van Ecorys (2014) komt naar voren dat door de restauratie en herbestemming zowel de waarde van de betreffende monumenten stijgt, alsmede de waarde van omliggende panden en objecten. Niet alleen het betreffende monument profiteert dus van de restauratie of herbestemming, maar ook de omgeving van de monumenten profiteert in dit geval mee van de herbestemming. Ook blijkt uit het onderzoek van Ecorys (2014) dat de aantrekkelijkheid van het gebied rondom het herbestemde culturele erfgoed in bijna alle gevallen toeneemt. Er is sprake van een duidelijke relatie tussen de herbestemming van het gebouw en de omgeving waarbij het gebied veiliger, leefbaarder en aantrekkelijker wordt voor toerisme. In het onderzoek naar Ecorys (2014) zijn de economische en sociaal-culturele maatschappelijke effecten die genoemd worden gebaseerd op 21 casestudies, waardoor op basis van dit

aantal de uitkomst representatief genoemd kan worden. De maatschappelijke effecten zijn vooral gericht op het economische aspect, en komen bijvoorbeeld overeen met de economische effecten genoemd in Bullen & Love (2010). De stijgende vastgoedprijzen en de gestegen aantrekkelijkheid voor bedrijven en ondernemers om zich te vestigen komt zowel in de literatuur van Bullen & Love (2010) en Amit-Cohen (2005) naar voren als in het onderzoek uitgevoerd door Ecorys (2014). Ook de stijgende interesse van toeristen en bezoekers als gevolg van de herbestemming van cultureel erfgoed wordt zowel in de literatuur (Nasser, 2003; Ennen, 1999) genoemd als in het onderzoek van Ecorys (2014).

Naast de onderzoeken en experts die de literatuur ondersteunen over de maatschappelijk effecten van herbestemming van cultureel erfgoed zijn er ook die kritischer aankijken tegen de herbestemming van cultureel erfgoed en de algemene conclusies uit de literatuur. In het debat over de herbestemming van cultureel erfgoed blijft namelijk vaak onduidelijk hoe de effecten, zoals bijvoorbeeld historisch-culturele maatschappelijke effecten, gemeten worden. Dit omdat deze effecten vaak niet zijn uit te drukken in getallen of in geld en dus moeilijk te vergelijken zijn. Daarnaast wordt er vaak weinig rekening gehouden met de externe factoren die in het betreffende gebied van kracht zijn. Deze externe factoren kunnen wel degelijk invloed hebben op de mogelijk positieve of negatieve effecten van de herbestemming van het culturele erfgoed in een gebied.

Smit (2014) schrijft in zijn beschouwing over *'de waarde van cultureel erfgoed voor gebiedsontwikkeling'* dat de "vraag naar de (meer)waarde van cultureel erfgoed zich niet eenvoudig laat beantwoorden". Veelal wordt er door experts en onderzoekers gekeken naar de cijfers en de meetbare effecten die aanwezig zijn over de herbestemmingprojecten om aan te geven of een project waarde heeft. Veel belangrijker, vindt Smit (2014), is de vraag voor wie de herbestemming waarde heeft, en welke waarde het project dan heeft voor de betreffende actoren. Of de herbestemming van cultureel erfgoed rendement moet hebben voor de korte of voor de lange termijn, en welke externe factoren hier van invloed op kunnen zijn. Smit (2014) stelt dat de meerwaarde van de herbestemming van cultureel erfgoed dus gezien kan worden als een sociale constructie waarbij het voor de belanghebbende actoren betekenis kan hebben die verschillend is. Deze bevindingen van Smit (2014) sluiten aan bij de literatuur over de sociaal-culturele waarde van cultureel erfgoed. Hierin komt naar voren komt dat het per individu kan verschillen of het cultureel

erfgoed waarde heeft en dat het cultureel erfgoed een productie is van de samenleving en haar (potentiële) gebruikers (Ennen, 1999; Tunbridge & Ashworth, 1996).

5.2 Herbestemming en de revitalisatie van aandachtswijken

“Waardevol en karakteristiek cultureel erfgoed dat door herbestemming en herontwikkeling kan worden behouden en gerevitaliseerd, is een ‘waardemaker’ in wijken en gebieden” (OCW, 2008 pp. 23). Met deze quote wordt er in het rapport *“een cultuur van ontwerpen”* van het ministerie van OCW (2008), een startschot gegeven die het belang van herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken aangeeft. Verder wordt erin het rapport over herbestemming in de aandachtswijken het volgende gezegd: Het cultureel erfgoed in de wijken geeft de bewoners van de wijken herkenningspunten en wordt onderdeel van de identiteit van de wijkbewoners. Daarnaast zorgen deze herkenningspunten van de wijk voor meer publieke waardering en belangstelling. Bezoekers en bedrijven zijn meer geneigd de wijk aan te doen, waardoor de lokale economie een boost krijgt (OCW, 2008). Ook in veel andere literatuur worden bovenstaande argumenten gebruikt om het maatschappelijk nut van de herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken aan te geven. Ook in dit onderzoek blijkt uit bovenstaande resultaten dat er wel degelijk wat te zeggen valt voor het gebruik van herbestemming in de aandachtswijken om deze wijken te revitaliseren en te verbeteren. Echter, er zitten wel wat mitsen en maren aan de argumenten voor herbestemming in de aandachtswijken.

Het rapport *“De kracht van cultuur”* van het Nicis Institute (2011) staat voor een andere invalshoek met betrekking tot het nut en de effecten van herbestemming van monumenten in de aandachtswijken. Het Nicis Institute (2011) is van mening dat het simpelweg herbestemmen van monumenten in de aandachtswijken niet genoeg is om maatschappelijk effect te genereren. Een opzichzelfstaande fysieke rehabilitatie en restauratie van een monument zonder breder doel zorgt niet gegarandeerd voor een verbeterde leefomgeving en heeft niet vanzelfsprekend een revitaliserende werking. De herbestemming van een monument moet voort komen uit een maatschappelijk behoefte, die breed gedragen wordt door lokale partijen. Dit kan in de vorm van zowel economische, sociale of culturele programma's zijn, zolang het monument maar de link legt met bewoners en andere lokale partijen. Met de invloed en inspraak van lokale partijen zullen de effecten en het nut van de herbestemming van monumenten vele malen groter zijn (Nicis Institute, 2011). Daarnaast

zorgt een wijk overstijgende functie van het monument ervoor dat de wijk ook kan profiteren van bezoekers van buiten de wijk, wat de wijk weer een impuls zou kunnen geven. Op deze manier wordt het monument ook meer een icoon waarmee wijkbewoners zich kunnen identificeren en waarmee de geschiedenis van de wijk verteld wordt (Nicis Institute, 2011).

In het onderzoek van van Bree (2011) komt eenzelfde beeld naar voren als het gaat om de herbestemming van cultureel erfgoed in revitalisatieprojecten. Het onderzoek over de maatschappelijke effecten van herbestemmingen stelt dat het herbestemmen van cultureel erfgoed altijd zorgt voor effecten op de omgeving. Zaak is wel deze effecten op de omgeving van de herbestemming te maximaliseren en ook maximaal te benutten. Dit kan alleen door het herbestemmingsobject een integraal onderdeel te laten worden van de stadsvernieuwing in de wijk (van Bree, 2011).

Evenals van Bree (2011) en het rapport van het Nicis Institute (2011) ondersteunt Smit (2014) de gedachte dat het simpelweg aanwijzen van cultureel erfgoed geschikt voor herbestemming niet werkt als het bedoeld is als revitaliseringsproject binnen de aandachtswijken. Smit (2014) noemt naast de analyse van experts, het belang van participatie van lokale actoren bij de selectie van cultureel erfgoed dat geschikt is voor herbestemming. Op deze manier kunnen de effecten van herbestemming tot uiting komen zoals die beschreven staan in de literatuur. De combinatie van experts aan de ene kant en lokale participanten aan de andere kant kan ervoor zorgen dat er daadwerkelijk waarde wordt gecreëerd door het cultureel erfgoed, en de herbestemming ervan invloed kan hebben op de revitalisatie van een wijk (Smit, 2014). De algemene conclusies in de literatuur die stellen dat cultureel erfgoed zorgt voor een vitalere leefomgeving als aangegeven in onder andere Bullen & Love (2010), Strange & Whitney (2003) en Amit-Cohen (2005) zijn dus te kort door de bocht aldus Smit (2014), van Bree (2011) en het Nicis Institute (2011). Uiteraard levert de herbestemming van cultureel erfgoed effecten op aangezien het gebouw een nieuwe functie krijgt, en daardoor opnieuw gebruikt wordt. Echter, als de doelstelling is om met behulp van herbestemming van cultureel erfgoed een (aandachts)wijk te revitaliseren zal er draagvlak onder de bewoners gecreëerd moeten worden door ze onderdeel van het herbestemmingsproces te laten zijn. Ook moet de functie van het cultureel erfgoed passen binnen de wijk en de bewoners van de wijk om revitalisatie van de

wijk tot stand te brengen. Ennen (1999) stelde namelijk ook al dat het belangrijk is om wiens erfgoed het gaat en wie er gebruik gaan maken van het erfgoed.

6. Casestudy: Klarendal

In het volgende hoofdstuk zal de illustratieve casestudy die gebruikt is in dit onderzoek worden beschreven. In de eerste paragraaf zal de historie van de Arnhemse wijk Klarendal uiteen worden gezet. Vervolgens zal in paragraaf 2 de hedendaagse situatie in Klarendal worden beschreven. In de derde paragraaf zullen de verschillende herbestemmingprojecten van Klarendal behandeld worden. Uiteindelijk zal in paragraaf 4 uiteen worden gezet welke maatschappelijke effecten van herbestemming zich hebben voorgedaan in het praktijkvoorbeeld Klarendal en of de bredere resultaten over de 40 aandachtswijken ook gelden voor een specifieke case als Klarendal.

6.1 Historie Klarendal

De Arnhemse wijk Klarendal vindt zijn oorsprong in de 19e eeuw en was de eerste stadsuitbreiding buiten de stadsmuren van Arnhem. Rond het jaar 1830 werd begonnen met de eerste bebouwing met als doel om de door de industrialisatie toegestroomde arbeiders te kunnen huisvesten. Ondanks dat de bouw van Klarendal in 1830 startte, dateren de belangrijkste uitvalswegen van de wijk, de Hommelse weg, Velperweg, de Klarendalse weg en de Roosendaalstraat al van veel eerder, namelijk omstreeks 1550 (Stipo & Studio Scale, 2011).

Aangezien Klarendal als een typische arbeiderswijk (goedkoop en snel) uit de grond werd gestampt werd het gebied tussen de uitvalswegen Velperweg en Hommelseweg volgebouwd met kleine arbeidershuisjes van een slechte kwaliteit. In grote delen van de wijk ontstonden dicht op elkaar gebouwde krotten zonder riolering waarmee de wijk uiteindelijk werd volgebouwd. In 1856 werd een spoorlijn van Arnhem naar Duitsland aangelegd, welke tussen de wijk Klarendal en het centrum van Arnhem kwam te liggen. Klarendal werd praktisch afgesloten van het centrum van Arnhem en het was alleen nog middels twee viaducten mogelijk het centrum te bereiken.

Naast de bebouwing in Klarendal heeft de wijk ook altijd een groot aantal winkels, scholen en kerken gekend. Met name aan de belangrijke uitvalswegen werden deze voorzieningen gebouwd. Opvallend is dat in de loop van de 19^e eeuw een aantal militaire gebouwen in Arnhem werden gebouwd waarvan een groot aantal in Klarendal. Zo kende de wijk een

tweetal kazernes, een militair hospitaal en een militaire bakkerij. Andere karakteristieke gebouwen uit de 19^e eeuw zijn de Klarendalse molen die sinds 1870 in de wijk staat en het charitatieve wooncomplex Luthers hofje (1860) voor ouderen.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam Klarendal te verloederen omdat er weinig aan onderhoud en vernieuwing werd gedaan in de wijk. De overheid kwam hierdoor met het plan de wijk te saneren waarbij sloop en nieuwbouw van grote flats de hoofdonderdelen vormden. Door hevige protesten van de Klarendalse bevolking is dit plan uiteindelijk niet doorgegaan, maar werd er gekozen voor renovatie en nieuwbouw om zo het karakter van de wijk te behouden (Stipo & Studio Scale, 2011)..

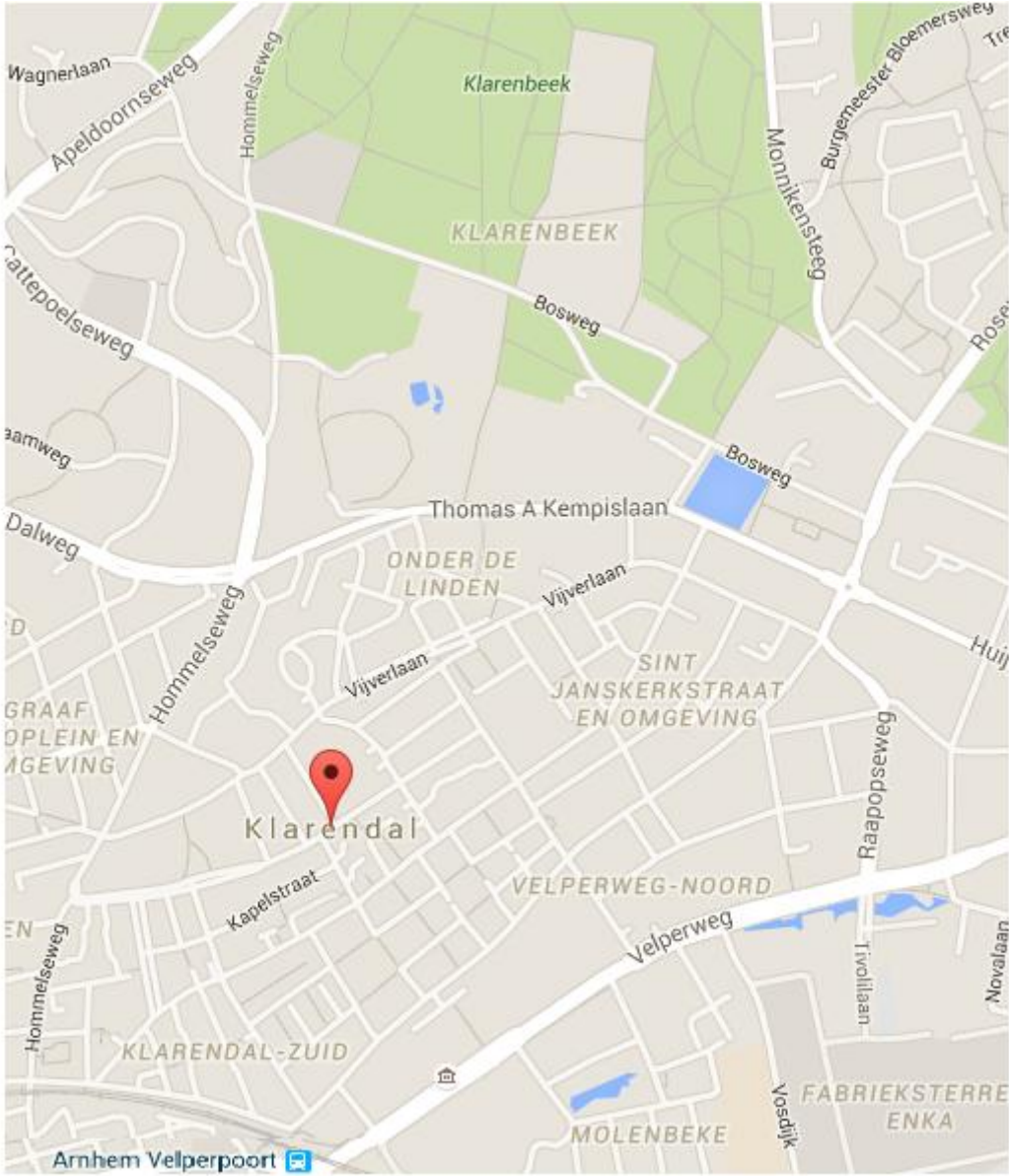
Deze stadsvernieuwing uit de jaren 1970 heeft de wijk Klarendal ingrijpend veranderd. 60% van de woningen zijn woningen uit de jaren 1970 en 1980, terwijl het andere deel nog de 19^e -eeuwse arbeiderswoningen zijn. Ondanks de stadsvernieuwing en de daarbij horende renovatie en nieuwbouw ging het in de jaren 1980-1990 opnieuw mis met de wijk Klarendal. Drugsoverlast en criminaliteit zorgden er opnieuw voor dat de wijk verloederde waarna de bewoners wederom in opstand kwamen.

Sinds 2000 zijn er verschillende projecten op touw gezet door de gemeente en bewoners, waarvan de 40-wijkenaanpak in Klarendal de laatste is, om de leefbaarheid in de wijk te verbeteren (Stipo & Studio Scale, 2011)..

6.2 Klarendal tegenwoordig

In de 20ste eeuw was de wijk Klarendal een echte volkswijk met de daarbij horende karakteristieke kleine arbeiderswoningen. Hedendaags Klarendal heeft echter nog steeds de uitstraling en het karakter van een echte volkswijk, maar zou beter omschreven kunnen worden als een levendige multiculturele wijk met vele gezichten. Aan de noordkant is het einde van Park Klarenbeek de grens van de wijk, terwijl aan de zuidkant de spoorlijn de grens van Klarendal vormt. In het westen dient de doorgaande weg hommelseweg als de wijkgrens, en in het oosten is de rosendaalseweg de grens van Klarendal (figuur 1). Ingeklemd tussen het centrum van Arnhem in het zuiden en het park Klarenbeek in het noorden is Klarendal een diverse wijk met veel verschillende mogelijkheden met betrekking tot wonen en werken.

1: Plattegrond Klarendal

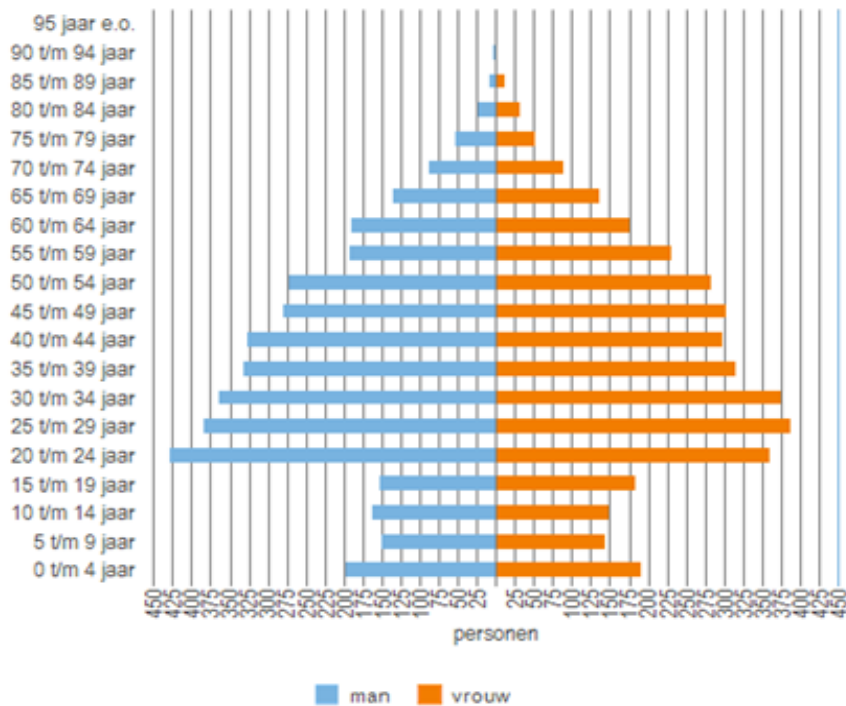

Bron: Google Maps (2015)

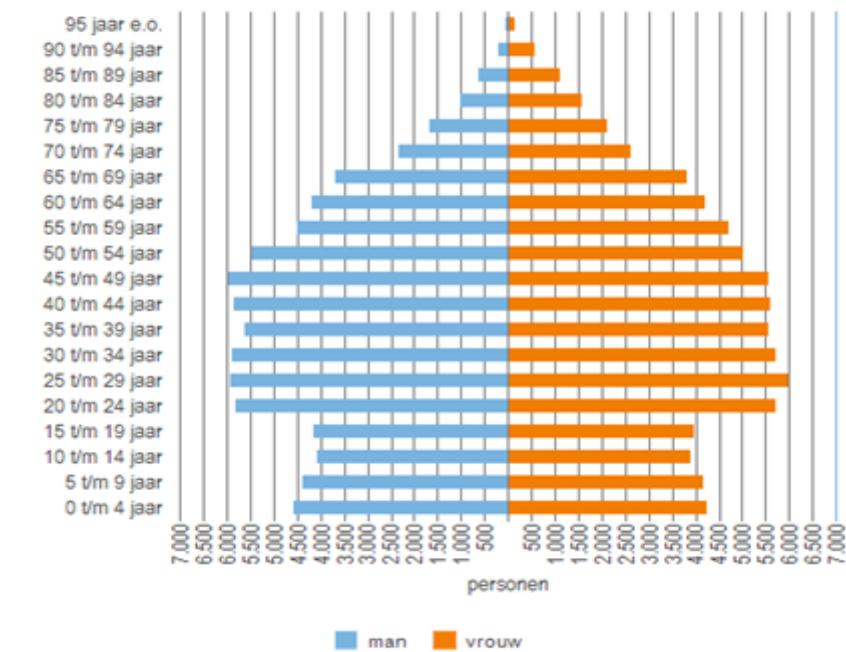
In totaal kent Klarendal 7456 inwoners die wonen in de 3951 woningen die Klarendal rijk is. Klarendal kent een relatief jonge bevolking, aangezien 48,6 % jonger is dan 35 jaar. Het aantal 65-plussers is in vergelijking met het stadsgemiddelde van Arnhem ook erg laag (figuur 2). In Klarendal is slechts 8,5% van de bevolking ouder dan 65, terwijl in Arnhem als geheel 14,1% van de bevolking ouder is dan 65 jaar. Naast het feit dat Klarendal een relatief jonge bevolking kent, heeft het ook te maken met relatief veel allochtonen. 34% van de inwoners van Klarendal is allochtoon, waarbij Turkse allochtonen (10,9%) en westerse allochtonen (11,2%) de grootste groepen vormen (Arnhem Buurtmonitor, 2015).

figuur 2: Bevolkingspiramides Klarendal en Arnhem per 1-1-2015

Klarendal

Arnhem

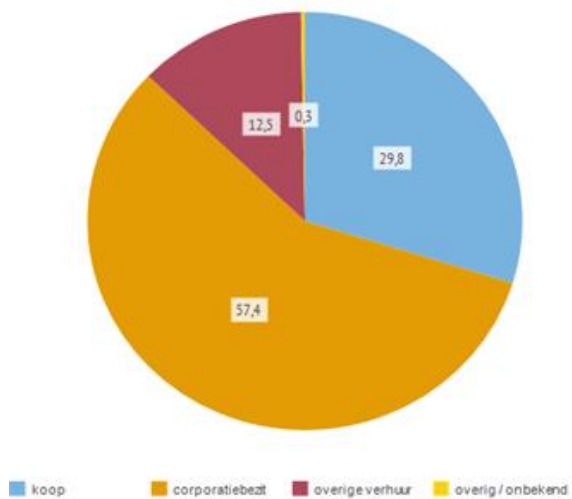
Bron: Arnhem Buurtmonitor, 2015

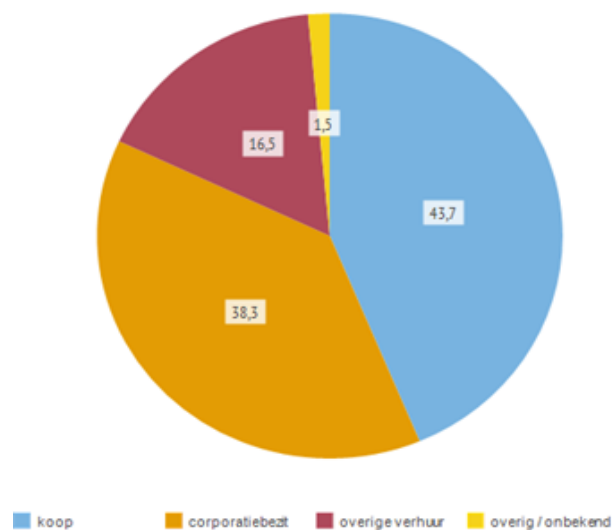
De woningvoorraad in Klarendal is voor het grootste gedeelte (57,4%) in handen van woningcorporaties, waarbij het voornamelijk om sociale huurwoningen gaat. Daarnaast is 29,8 % van de woningvoorraad in Klarendal aangeduid als koopwoning, en een andere 12,5% zijn particuliere huurwoningen. Afgezet tegen de woningvoorraad in Arnhem als geheel zijn er relatief veel sociale huurwoningen en relatief weinig koopwoningen in Klarendal (figuur 3).

Figuur 3: Woningen naar eigendom in Klarendal en Arnhem per 1-1-2015

Klarendal

Arnhem

Bron: Arnhem Buurtmonitor, 2015

Na de periode van achteruitgang en verloedering van Klarendal in de jaren 1990 zijn er sinds het jaar 2000 verschillen projecten gestart om deze achteruitgang en verloedering tegen te gaan en om te buigen naar vooruitgang en verbetering. In 2000 werd gestart met project 'Klarendal kom op' waarbij werd ingezet op het verbeteren en verduurzamen van de kwaliteit van wonen en leven in de wijk. Er werd ingezet op de thema's veiligheid, onderwijs en samen leven om op die manier de leefbaarheid in de wijk te verbeteren. Ook werd er voorzichtig begonnen met het aantrekken van jonge startende ondernemers uit de modebranche die hun eigen modeatelier konden beginnen in de bedrijfspanden aan de hoofdwegen van de wijk (Platform31, 2015).

In 2005 werd het project 'Klarendal kom op' opgevolgd door een nieuw sociaal project genaamd 'Klarendal gaat door'. Dit project borduurde voort op het voorgaande project maar had als nieuw thema dat er werd ingezet op ruimtelijke en economische ontwikkeling. Gebaseerd op de ideeën over *"the rise of the creative class"* van Richard Florida werd er in 2006 het modekwartier in Klarendal opgezet, waarbinnen jonge startende ondernemers in de modesector naar de wijk gelokt werden om hier hun atelier te beginnen. Samen met de verplaatsing van het oude stations postkantoor van Arnhem naar Klarendal is het modekwartier een absolute aanwinst voor Klarendal gebleken en heeft het de wijk een positieve impuls gegeven (Platform31, 2015) .

In 2007 werd Klarendal door voormalig minister Ella Vogelaar aangewezen als één van de 40 aandachtswijken in Nederland. Er werd een wijkactieplan opgesteld waarbij zowel sociale als fysieke maatregelen en projecten moesten zorgen voor een verbetering van de leefbaarheid in Klarendal. Enkele sociale maatregelen uit het wijkactieplan waren gericht op het tegengaan van de concentratie van probleemhuishoudens, het verminderen van het aantal bijstandsgerechtigden, het voorkomen van schooluitval, het versterken van sport- en cultuurparticipatie en de aanpak van overlastproblematiek. Fysieke maatregelen uit het wijkactieplan van Klarendal waren vooral gericht op het verbeteren en diversifiëren van het woningaanbod door renovatie en nieuwbouw te realiseren (Platform31, 2015).

6.3 Herbestemmingsprojecten in Klarendal

Klarendal kent een 32-tal Rijksmonumenten waarvan een aantal zijn herbestemd en een andere dan de oorspronkelijke functie hebben gekregen. De herbestemmingsprojecten in Klarendal zijn hieronder beschreven. Zowel de oorspronkelijke functie van het erfgoed als de huidige functie van het culturele erfgoed zal besproken worden. Daarnaast kent Klarendal nog twee gemeentelijke monumenten die van dusdanige historische en maatschappelijke waarde zijn dat ze ook zijn meegenomen zijn in dit onderzoek naar de herbestemming van monumenten in Klarendal. Het gaat hier bij om de Menno van Coehoornkazerne en station Klarendal. De locatie in Klarendal van de herbestemmingsprojecten staat weergegeven in figuur 4.

St. Jan de Doperkerk

De St. Jan de Doperkerk is een in neogotische stijl gebouwde kerk uit het jaar 1895. Tot aan 2011 heeft de St. Jan de Doper dienst gedaan als Rooms Katholieke kerk. Mede door de terugloop in het aantal kerkgangers is sinds 2011 gezocht naar een nieuwe bestemming voor de kerk. In 2012 werd de kerk dan ook verkocht aan een particuliere partij die een nieuwe bestemming had voor de kerk. Deze nieuwe bestemming kwam er in de vorm van een memorarium. *“Een Memorarium is een spirituele belevingsruimte en gedenkplaats in de ruimste zin van het woord”* (Uitvaartmedia, 2015). Op deze manier wordt de St. Jan de Doperkerk herbestemd op een manier die dicht bij de oorspronkelijke functie past (Uitvaartmedia, 2015).

Pastoriehuis St. Jan de Doper

Het pastoriehuis van de St. Jan de Doperkerk is gezamenlijk met de kerk gebouwd en deed oorspronkelijk dienst als kerkelijke dienstwoning. Na het wegvallen van de functie Rooms Katholieke kerk voor de St. Jan de Doper heeft ook het pastoriehuis een nieuwe bestemming gekregen. De voormalig woonfunctie is verdwenen en het pastoriehuis biedt tegenwoordig onderdak aan de liefdadigheidsinstelling Vincentiusvereniging (Vincentius-Arnhem, 2015).

Creutzbergschool

De Creutzbergschool is een voormalig schoolgebouw gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School in 1924. Sinds 2014 biedt de voormalig school onderdak aan het

Arnhemse bedrijf Vanhulstesteyn, die internationale bekendheid verwerft met de handgemaakte designfietsen die er gemaakt worden. Eigenaar Herman van Hulstesteyn gebruikt de Creutzbergschool tegenwoordig als werkplaats en atelierruimte (de Gelderlander, 2015).

De Steenen Tafel

In de jaren rond 1920 werden de wijken Geitenkamp en Paasberg aangelegd aan de rand van Arnhem. Om de waterdruk op peil te houden in deze nieuwe wijken was er een nieuwe watertoren nodig om dit te bewerkstelligen. In 1928 werd daarom de watertoren 'de Steenen Tafel' gebouwd. De watertoren kreeg zijn naam naar de overgebleven grafzerken, in de vorm van een stenen tafel, wat overblijfselen zijn van een klooster inclusief begraafplaats uit de 16^e eeuw. De in Amsterdamse School stijl gebouwde 'Steenen Tafel' was tot 1967 in gebruik als watertoren voor de omliggende wijken. Hierna kreeg het een nieuwe bestemming in de vorm van een restaurant, wat het tot op de dag van vandaag nog steeds is (Steenen tafel, 2015).

Arnhemse Buitenschool Monnikenhuizen

De Arnhemse Buitenschool is een rijksmonument aan de rand van de wijk Klarendal die meerdere keren is herbestemd. Het gebouw uit 1907 is oorspronkelijk gebouwd als pension-hotel, maar kreeg in 1930 de functie van buitenschool voor kinderen met astma en TBC. Tot 2006 heeft de Arnhemse Buitenschool dienst gedaan, maar na de verhuizing van de school heeft het pand onderdak geboden aan meerdere kleine bedrijfjes en kunstenaars. Sinds 2014 heeft het pand weer een nieuwe bestemming gekregen. Het pand werd van binnen dusdanig aangepast dat er verschillende wooneenheden zijn gecreëerd. Een woongroep voor cliënten met een psychiatrische achtergrond is de huidige functie van het pand Monnikenhuizen (Arneym, 2015).

Menno van Coehoornkazerne

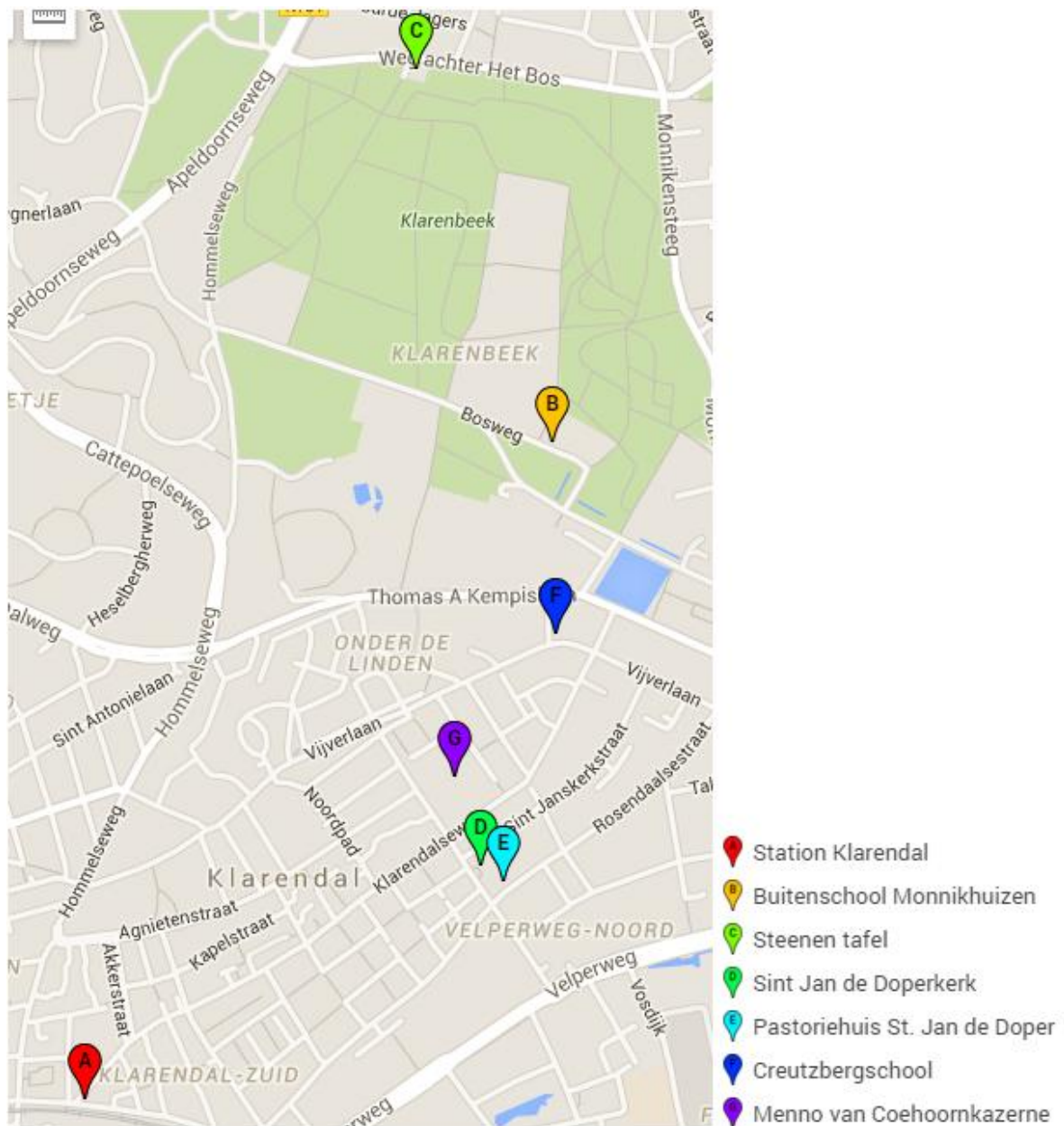
De Menno van Coehoornkazerne is een voormalig kazerneterrein die in 1885 in gebruik werd genomen door de infanterieregimenten van de koninklijke landmacht. De kazerne, vernoemd naar de vestingbouwdeskundige Menno van Coehoorn, heeft tot 1967 zijn militaire functie behouden. Hierna werd het terrein van de hand gedaan en kwam het onder de hoede van de gemeente Arnhem. Een deel van het terrein van de kazerne heeft

inmiddels plaats gemaakt voor woningen, maar het monumentale hoofdgebouw bestaat nog steeds en heeft een nieuwe functie gekregen (Historisch Klarendal, 2015). Tegenwoordig is de Menno van Coehoornkazerne onderdeel van een multifunctioneel centrum waarin verschillende culturele, educatieve en medische voorzieningen zich huisvesten. Door de herbestemming van de Menno van Coehoornkazerne is het voormalig kazerneterrein een ontmoetingsplaats van de wijk geworden (MFC Klarendal, 2015).

Station Klarendal

Station Klarendal is een voormalig postkantoor dat in 1887 werd gebouwd aan de oude stationsstraat in Arnhem. Het is een ontwerp van voormalig Rijksbouwmeester C. H. Peeters. Tot 1959 deed het gebouw dienst als postkantoor, maar hierna verloor het zijn functie en werd het door de Nederlandse Spoorwegen in gebruik genomen als ruimte voor het Arnhemse spoorwegpersoneel. In 1997 dreigde het station postkantoor gesloopt te worden toen Arnhem een geheel vernieuwd station kreeg en het pand in de weg stond. Door veel verzet van bewoners, die de historische uitstraling van het gebouw belangrijk vonden, is dit niet doorgegaan. Het station postkantoor is in 2005 in kleine stukken gezaagd en bewaard tot er een nieuwe plek voor gevonden werd. Die nieuwe plek kwam er in Klarendal waar het historische postkantoor als icoon en toegangspoort voor de wijk Klarendal moest gaan dienen. Daarnaast moest het gebouw huisvesting bieden aan de culturele 100% mode initiatieven die de wijk moest helpen te revitaliseren. Tegenwoordig zitten er naast de 100% mode ateliers ook een restaurant in het voormalig station postkantoor en dient het als iconische toegangspoort tot de wijk Klarendal (Station Klarendal, 2015).

Figuur 4: Herbestemmingsprojecten Klarendal

Bron: Google Maps (2015), aangepast door Tim Blaauw

6.4 Maatschappelijke effecten van herbestemming cultureel erfgoed in Klarendal

De resultaten van het hoofdstuk hiervoor geven een breder beeld van de verschillende van de maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken. Het algemene beeld dat ontstaat is dat de herbestemming van cultureel erfgoed voornamelijk sociaal-culturele en economische baten kent die zwaarder wegen dan de kosten van de herbestemming van de betreffende erfgoed projecten. Daarnaast is het noodzakelijk dat de herbestemming van een monument draagvlak heeft in de wijk onder lokale partijen, en dat het monument een soort icoon wordt voor de wijk. Dit kan mede gerealiseerd worden door het monument door de herbestemming een wijk overstijgende functie te geven. Met deze illustratieve casestudy over de wijk Klarendal wordt gekeken of dit algemene beeld over het nut en de effecten van herbestemming van cultureel erfgoed ook geldt voor een specifieke aandachtswijk. Om de effecten en het nut van deze herbestemmingprojecten in Klarendal te onderzoeken zijn verschillende onderzoeken en casestudies gebruikt. Ook zijn er meningen en opinies van experts, maar ook van bewoners gebruikt om een specifiek beeld over Klarendal en de herbestemming van haar cultureel erfgoed te kunnen formuleren.

In de wijk Klarendal zijn verschillende herbestemmingen van cultureel erfgoed aanwezig. Naast Rijksmonumenten waar het in dit onderzoek over gaat, zijn er ook een tweetal gemeentelijke monumenten aanwezig in Klarendal die gebruikt zijn in dit onderzoek. Dit omdat ze een behoorlijke historische waarde bevatten, en omdat er een aantal zeer interessante onderzoeken naar deze monumenten zijn gedaan die interessant zijn om te verwerken in de resultaten van dit onderzoek. Het gaat hierbij om de herbestemming van de Menno van Coehoornkazerne, en de herbestemming van station Klarendal.

In een onderzoek naar de effecten van herbestemmingprojecten van Brughuis (2011) waarin onder andere het specifieke herbestemmingsobject station Klarendal wordt onderzocht, blijken de effecten van deze herbestemming voor Klarendal vrij positief. Brughuis (2011) stelt dat de herbestemming van het station Klarendal voor zowel positieve sociaal-culturele als economische ontwikkelingen heeft gezorgd. De gemeten effecten die hebben gezorgd voor een positieve ontwikkeling in de wijk vertalen zich in een versterking van de lokale werkgelegenheid, marketing, de lokale economie en de leefomgeving. Opvallend aan de herbestemming van station Klarendal is dat deze herbestemming puur gericht was op het

ontwikkelen van de omgeving en niet zo zeer op het monument zelf. De doelstelling vooraf was om van station Klarendal een publiekstrekker voor de wijk Klarendal te maken. Mede door de samenwerking van lokale partijen als gemeente, ondernemers en bewoners is dit herbestemmingsproject een succes geworden, en is de economische situatie en de leefbaarheid van de wijk verbeterd (Brughuis, 2011). Station Klarendal is door een weldoordachte herbestemming, door samenwerking tussen lokale actoren en door de creatie van een iconische uitstraling een goed voorbeeld van hoe een herbestemmingsproject nut en effect kan hebben voor een aandachtswijk.

Voormalig Rijksbouwmeester Frits van Dongen onderstreept de uitkomsten van het onderzoek van Brughuis (2011) door te stellen dat door investeringen in de herbestemming van cultureel erfgoed in de vorm van een multifunctioneel centrum in de Menno van Coehoornkazerne het imago van de wijk verbeterd, waar de wijk structureel profijt van heeft (van Dongen, 2012 in Bijsterveld, 2012). De conclusies die van Dongen in Bijsterveld (2012) trekt komen overeen met de conclusies van het Nicis Institute (2011) in het eerdere hoofdstuk over de effecten van herbestemming in de aandachtswijken. Bij de herbestemming van de Menno van Coehoornkazerne is er namelijk geen sprake geweest van een willekeurige herbestemming van de voormalig kazerne. In nauw overleg met lokale partijen en met als doel een wijk overstijgende functie te creëren is gezocht naar een herbestemming met effecten voor de lange termijn. Hierdoor krijgt het monument betekenis en kan het monument in zijn nieuwe functie volop gebruikt en bezocht worden door bewoners, maar ook mensen van buiten Klarendal. De context waarin de herbestemming plaatsvindt en de invloed van lokale partijen worden dus ook bij dit specifieke herbestemmingsproject in Klarendal als belangrijke voorwaarden gezien bij het creëren van maatschappelijke effecten voor de samenleving.

In Klarendal is bewust ingezet op de herbestemming van cultureel erfgoed om de identiteit van de wijk te beïnvloeden en de historie van de wijk te laten zien aan de buitenwereld (NCIS Institute, 2011). Uit een onderzoek van Ruitenberg (2011) blijkt dat de inwoners van Klarendal het cultureel erfgoed in de wijk herkennen en belangrijk vinden. Met name de oudere bewoners van de wijk die er al langer wonen identificeren zich met het culturele erfgoed van de wijk. De herbestemming van dit culturele erfgoed is aan de hand van deze uitkomsten waardevol gebleken omdat het cultureel erfgoed invloed heeft op de identiteit

van de bewoners. Wat ook in het onderzoek van Ruitenbergh (2011) naar voren komt is dat er ondanks de positieve link met de identiteit, geen duidelijk verband is tussen de herbestemming van cultureel erfgoed en de leefbaarheid in de wijk Klarendal. Volgens de literatuur zorgt een sterke identificatie met de wijk door onder andere de aanwezigheid van cultureel erfgoed vaak voor een leefbaarder klimaat in de wijk. Dit verband is echter niet aangetoond in Klarendal (Ruitenbergh, 2011). De conclusies uit de literatuur blijken in het geval van het onderzoek van Ruitenbergh (2011) dan ook niet eenvoudig en eenduidig over te nemen in een praktijksituatie als die van Klarendal. Er zijn in dit onderzoek geen sterke verbanden gevonden tussen het cultureel erfgoed en de leefbaarheid in de wijk waardoor Ruitenbergh (2011) zich afvraagt of het voor het Rijk zin heeft miljoenen te pompen in de herbestemming van cultureel erfgoed als het doel is de aandachtswijken te revitaliseren of leefbaarder te maken.

Bij de projecten in Klarendal zie je de tendens dat bij de herbestemmingprojecten waar naast de analyses van experts ook gekeken is naar de meningen en opvattingen van bewoners en ondernemers wel positieve maatschappelijke effecten ontstaan. Daarnaast lijkt het erop dat bij de herbestemmingprojecten waarbij dit niet zo expliciet aanwezig is de effecten een stuk minder aantoonbaar zijn (Ruitenbergh, 2011). Zowel bij de herbestemming van station Klarendal als bij de herbestemming van de Menno van Coehoornkazerne is deze eerste weg namelijk bewandeld en succesvol gebleken. Beide herbestemmingprojecten hebben in overleg met de participanten uit de wijk een nieuwe functie gekregen, waardoor beide gebouwen volop gebruikt worden en een positief effect op de wijk Klarendal uitoefenen en dus onderdeel zijn van het revitaliseren van de wijk (Brughuis, 2011; Nicis Institute, 2011).

7. Conclusie

7.1 Conclusie

Wat zijn de maatschappelijke effecten van herbestemming van cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken en heeft deze keuze voor herbestemming het gewenste effect gehad en dus bijgedragen aan een vitalere leefomgeving in de 40 aandachtswijken? Deze hoofdvraag heeft centraal gestaan in dit onderzoek. Gekozen is in dit onderzoek om een breder beeld te geven voor de aandachtswijken in het algemeen. De maatschappelijke effecten van de herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken zijn met behulp van secundaire data in beeld gebracht. Daarnaast is er met behulp van een illustratieve casestudy, in de vorm van Klarendal, een praktijkvoorbeeld gegeven van een specifieke aandachtswijk waar de herbestemming van cultureel erfgoed is gebruikt in een poging de wijk te revitaliseren.

Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat de herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken succesvol kan zijn mits er aan een aantal voorwaarden tijdens de herbestemming wordt voldaan. Allereerst moet er goed worden nagedacht over de nieuwe bestemming van het herbestemde cultureel erfgoed. Om de herbestemming succesvol te laten zijn moet de nieuwe functie namelijk goed passen in de wijk en bij de bewoners en of gebruikers van de wijk om positieve sociaal-culturele en economische maatschappelijke effecten te laten ontstaan die worden beschreven in de literatuur.

Ten tweede blijken de herbestemmingsprojecten die geslaagd zijn binnen de aandachtswijken, bovendien de projecten te zijn waarbij verschillende actoren betrokken zijn geweest in het proces van herbestemming. Experts, bewoners en lokale ondernemers blijken zeer belangrijke schakels in het proces van herbestemming en kunnen zorgen voor het slagen van een herbestemmingproject binnen een aandachtswijk. De herbestemmingen van station Klarendal en de Menno van Coehoornkazerne in Klarendal zijn hiervan goede voorbeelden. Door bij deze herbestemmingen verschillende actoren als bewoners, ondernemers en experts te betrekken, zijn er maatschappelijke effecten opgetreden waardoor de herbestemming een revitaliserende werking op de wijk heeft gehad (Brughuis, 2011; Nicis Institute, 2011).

Uit deze conclusies blijkt dat de maatschappelijke effecten die kunnen ontstaan door de herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken niet ontstaan door de simpele en willekeurige herbestemming van cultureel erfgoed, maar door een gezamenlijk proces van herbestemming waarbij verschillende actoren participeren. Op deze manier wordt de betrokkenheid gecreëerd die nodig is om een herbestemmingsproject te laten slagen en maatschappelijke effecten te creëren. Het revitaliserende effect van herbestemming wordt veelal gecreëerd door het proces van herbestemming en niet door de herbestemming zelf. Deze conclusie kan goed gekoppeld worden aan de literatuur over cultureel erfgoed en sluit aan bij de mening van Tunbridge en Ashworth (1996) over cultureel erfgoed. Zij stellen namelijk dat cultureel erfgoed een product is van de samenleving en haar (potentiële) gebruikers.

Opvallend aan de succesvolle herbestemmingsprojecten uit het praktijkvoorbeeld Klarendal is dat het in deze aandachtswijk niet gaat om Rijksmonumenten. Meer gaat het om opvallende blikvangers in de wijk waarbij het herbestemde gebouw een actieve functie heeft gekregen. Uit deze voorbeelden in Klarendal zou kunnen blijken dat de cultuur-historische waarde misschien wel van ondergeschikt belang is, en dat de zichtbaarheid, en de iconische uitstraling waarmee identiteit gecreëerd kan worden misschien wel belangrijker is bij herbestemmingsprojecten. Wederom blijkt hieruit dat herbestemming vooral maatschappelijke effecten kent als het als een activiteit en proces wordt neergezet. Dit lijkt veel belangrijker te zijn dan alleen de herbestemming zelf.

7.2 Reflectie

De resultaten en conclusies in dit onderzoek zijn verkregen op basis van secundaire data. Ook de casestudy Klarendal is gebaseerd op secundaire data. De keuze voor deze manier van onderzoek doen is bewust gemaakt om een breder beeld te creëren wat betreft de revitaliserende werking van herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken. Aan deze manier van dataverzameling en data-analyse zitten vanzelfsprekend tekortkomingen, waarvan een aantal ook voor dit onderzoek gelden. Allereerst is het een tekortkoming dat de onderzoeker afhankelijk is van het gedane onderzoek naar de effecten van herbestemming en de invloed op de eventuele revitalisering van de aandachtswijken. Dit vormt een beperking doordat het gedane onderzoek hiernaar, en dus de te gebruiken data niet altijd volledig bruikbaar is. Vaak zijn slechts delen van een rapport of een onderzoek bruikbaar waardoor de resultaten wat oppervlakkig en algemeen blijven. Achteraf was het mooier geweest naast de secundaire dataverzameling ook primaire dataverzameling te doen in de casestudy omdat dan de resultaten sterker waren geweest. Door bijvoorbeeld interviews te houden met beleidsbepalers op het gebied van herbestemming van cultureel erfgoed in de aandachtswijken hadden de resultaten ondersteunt of weerlegt kunnen worden waardoor het onderzoek meer diepgang zou hebben gekregen en sterker zou zijn geweest.

Daarnaast is er in dit onderzoek gekozen voor de 'best practice' van de aandachtswijken, in de vorm van Klarendal, als casestudy. De resultaten en conclusies die gelden voor deze specifieke aandachtswijk kunnen aan de ene kant als representatief worden beschouwd omdat de andere aandachtswijken op basis van dezelfde problematiek zijn geselecteerd en beoordeeld. In de aandachtswijken met cultureel erfgoed dat herbestemd kan worden zullen dus in theorie dezelfde revitaliserende effecten kunnen optreden. Aan de andere kant is de casestudy minder representatief omdat de casestudy in dit onderzoek de aandachtswijk is die het best gerevitaliseerd is van alle aandachtswijken. Ondanks dat de resultaten uitwijzen dat ook de andere wijken revitaliserende effecten genereren door de herbestemming van cultureel erfgoed blijven ze toch achter bij de aandachtswijk Klarendal. Wellicht zijn er naast het revitaliserende effect dat kan ontstaan door herbestemming ook andere factoren in de aandachtswijken die de mate van revitalisatie bepalen in de aandachtswijken. En misschien waren deze andere factoren in Klarendal wel heel gunstig. Een casestudy naar een

gemiddeld scorende aandachtswijk met betrekking tot revitalisatie was achteraf misschien een logischere keus geweest.

7.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

Op basis van dit onderzoek lijkt het interessant voor beleidsbepalers dat er meer onderzoek komt naar de eventuele effecten van herbestemming op de revitalisatie van wijken. Vervolgonderzoek in de overige aandachtswijken in de vorm van casestudies kan bijdragen aan een beter beeld omtrent de specifieke factoren die belangrijk zijn om herbestemming als middel te gebruiken in het revitaliseren van wijken. Als er dieper wordt ingegaan op de factoren beschreven in dit onderzoek, kunnen beleidsmakers te weten komen welke factoren belangrijk zijn voor het slagen van herbestemmingprojecten binnen revitalisatieprojecten, en welke factoren zorgen voor het falen van herbestemmingprojecten binnen revitalisatieprojecten.

7.4 Bijdrage aan de literatuur

Dit onderzoek is een toevoeging aan de bestaande literatuur omdat het een breder beeld geeft van het mogelijke positieve gebruik van herbestemming in revitalisatieprojecten, zoals de aandachtswijken. Waar bestaand onderzoek zich voornamelijk focust op de effecten die ontstaan bij de herbestemming van een op zichzelf staand monument en de eventuele omgevingseffecten ervan, wordt er weinig onderzoek gedaan naar de factoren die van belang zijn voor de revitalisatie van de volledige wijk met betrekking tot de herbestemming van cultureel erfgoed. Dit onderzoek brengt deze twee aspecten samen en zou kunnen voorzien in de behoefte voor beleidsbepalers van wijken met revitalisatieambities en cultureel erfgoed.

8. Literatuurlijst

- Amit-Cohen, I. (2005). Synergy between urban planning, conservation of the cultural built heritage and functional changes in the old urban center – the case of Tel Aviv. *Land Use Policy*. Vol. 22. 291-300.
- Arneym (2015). *Arnhemse Buitenschool Monnikenhuizen*. Geraadpleegd op 24-09-2015 via <http://arneym.nl/scholen/buitenschool/index.html>
- Arnhem Buurtmonitor (2015). *Kerncijfers wijk vs. stad*. Geraadpleegd op 14-09-2015 via https://arnhem.buurtmonitor.nl/jive/report/?id=kernwijkact&input_geo=wijk_7
- Ashworth, G. & Howard, P. (1999). *European Heritage Planning and Management*. Exeter: Intellect.
- Bijsterveld, K. (2012). Renovatie en transformatie. *Building business*. 14-15.
- Bree, C. P. R. van (2011). Monumenten in stadsvernieuwingen: van verliezers op het eind naar winnaars aan de start. Faculteit bouwkunde, Technische Universiteit Delft.
- Brughuis, C. (2011). Omgevingseffecten van herbestemming: analyse van acht monumenten die zijn herbestemd naar leisurfuncties. Wageningen Universiteit.
- Bullen, P. A. (2007). Adaptive reuse and sustainability of commercial buildings. *Facilities*. Vol. 25(1-2). 20-31.
- Bullen, P. A. & Love, P. E. D. (2009). Residential regeneration and adaptive reuse: learning from the experiences of Los Angeles. *Structural Survey*. Vol. 27(5) 351-360.
- Bullen, P. A. & Love, P. E. D. (2010). The rhetoric of adaptive reuse or reality of demolition: Views from the field. *Cities*. Vol. 27. 215-224.

- Bullen, P. A. & Love, P. E. D. (2011). Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural survey*. Vol. 29(5). 411-421.
- Devine, P. (2003). Secondary data analysis. In R. L. Miller & J. D. Brewer (Red.), *The A-Z of social research*. (pp. 285-288). Londen: Sage publications.
- Dunn K. (2010). Interviewing. In Hay, I. (Red.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*, 101-138, Ontario: Oxford University Press.
- Ecorys (2014). *Evaluatie restauratiefondsplus-hypotheek. Definitieve rapportage – nulmeting*. Rapport 1. Rotterdam: Ecorys
- Ennen, E. (1999). *Heritage in fragments: the meaning of pasts for city centre residents*. Groningen: Grafisch centrum, Rijksuniversiteit Groningen
- Ennen, E. (2004). *Wonen in gecreëerd erfgoed: Belevingen en bindingen in Brandevoort*. Rapport 25. Utrecht: DGW/NETHUR.
- Ekkers, P. (2006). *Van volkshuisvesting naar woonbeleid*. Den Haag: Sdu Uitgevers bv.
- Erfgoedmonitor (2015). *Gebouwde rijksmonumenten*. Geraadpleegd op 22-04-2015 via <http://www.erfgoedmonitor.nl/indicatoren/gebouwde-rijksmonumenten-actuele-stand>
- Gelderlander de, (2015). *Creutzbergschool*. Geraadpleegd op 24-09-2015 via <http://www.gelderlander.nl/regio/arnhem-e-o/arnhem/fietsontwerper-koopt-monumentale-school-arnhem-1.4278745>
- Graham, B., Ashworth, G.J. & Tunbridge, J.E. (2000). *A geography of heritage : power, culture, and economy*. Londen: Oxford University Press.

- Groot, S. de (2005). Het nut en gevaar van best practices. *Kultifa*. 1-5.

- Helleman, G. & Wassenberg, F. (2001). Herstructurering van de stadsvernieuwing? *Rooilijn*. Vol. 6. 291-296.

- Historisch Klarendal (2015). *Menno van Coehoornkazerne*. Geraadpleegd op 25-09-2015 via <http://www.historischklarendal.nl/fotografie/gebouwen/mennovancoehoorn/mennovancoehoorn.html>

- Huysmans, F. & Haan, J. de (2007). *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

- Kennisbank, Platform 31 (2015). *Arnhem, Klarendal*. Geraadpleegd op 22-9-2015 via <http://kennisbank.platform31.nl/pages/23579/Projecten/Arnhem-Klarendal.html>

- Kooten, E. van (2009). *De 40-wijkenaanpak in uitvoering*. In: S. Musterd en W. Ostendorf (red.) *Problemen in wijken of probleemwijken?* Assen: Koninklijke Van Gorcum.

- Latham, A. (2000). Urban Renewal, Heritage Planning and the Remaking of an Inner-city Suburb: A Case Study of Heritage Planning in Auckland, New Zealand. *Planning Practice & Research*. Vol. 15(4). 285-298.

- Leefbaarometer (2015). *Ontwikkeling leefbaarheid 2002-2012 in de aandachtswijken*. Geraadpleegd op 23-5-2015 via <http://www.leefbaarometer.nl/kaart/#kaart>

- Lörzing, H., A. Harbers en S. Schluchter (2008) *Krachtwijken met karakter*. Rotterdam: NAI uitgevers

- MFC Klarendal (2015). *Multifunctioneel Centrum Klarendal*. Geraadpleegd op 25-09-2015 via <http://www.klarendal.nl/mfc/>

- Monumentenregister (2015). *Woningen als monumenten*. Geraadpleegd op 25-06-2015 via <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php?cAction=search&cOffset=1&cLimit=25&oOrder=ASC&cSubmit=1&sProvincie=&sGemeente=&sStraat=&sHuisnummer=&sPostcode=&sOmschrijving=&sCompMonNr=&sCompMonName=&sStatus=Beschermd&sHoofdcategorie=Woningen+en+woningbcomplex&sSubcategorie=Woonhuis&sFunctie=Woonhuis>

- Monumentenwet (1988). Monumentenwet. Geraadpleegd op 11-01-2016 via http://wetten.overheid.nl/BWBR0004471/geldigheidsdatum_11-01-2016

- Nasser, N. (2003). Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Tourism, and Sustainable Development. *Journal of Planning Literature*. Vol. 17(4). 467-479.

- Nicis Institute (2011). *De kracht van cultuur. Effectieve cultuurimpulsen in de wijk*. Amsterdam: Stichting cultuurimpuls.

- OCW (2008). *Een cultuur van ontwerpen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

- Oers, H. van & Verkleij, H. (2007). Sterke wijken, gezonde wijken. *Spectrum*. Vol. 85(7). 357

- Pasveer, A. (2011). *Nieuw gebruik, oud gebouw: Stichting monumentendag*. Zwolle: Hightrade bv.

- Platform31 (2014). *Bouwen aan herbestemming van cultureel erfgoed*. Den Haag: Platform31.

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015a). *Definitie van cultuurhistorische waarden*. Geraadpleegd op 24-03-2015 via <http://www.cultureelerfgoed.nl/handreikingserfgoedruimte/veelgestelde-vragen/vraag-4-definitie-cultuurhistorische-waarden>

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015b). *Erfgoedwet 2016*. Geraadpleegd op 22-04-2015 via <http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoedwet>

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015c). *Monumenten*. Geraadpleegd op 22-04-2015 via <http://cultureelerfgoed.nl/erfgoed/monumenten/monumenten>

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015d). *Herbestemming*. Geraadpleegd op 20-05-2015 via <http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/herbestemming>

- Rijksoverheid (2015). *Erfgoed*. Geraadpleegd op 22-04-2015 via <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/erfgoed/vraag-en-antwoord/wat-is-een-monument-en-welke-typen-monumenten-zijn-er.html>

- Ruitenberg, W. J. (2011). De invloed van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in aandachtswijken. Een casestudy in de Arnhemse wijk Klarendal. Faculteit der ruimtelijke wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.

- Stipo & Studio Scale (2011). *De nieuwe kracht van Klarendal: mode als startpunt voor vernieuwing*. Arnhem: Stipo & Studio Scale.

- Schuiling, D. (2007). Stadsvernieuwing door de jaren heen. *Rooilijn*, vol. 40 (3). 158-165.

- Smit, M. (2014). De waarde van cultureel erfgoed voor gebiedsontwikkeling. *Bouwen aan herbestemming van cultureel erfgoed*, vol. 1. 25-36.

- Sorensen, H. T., Sabroe, S., & Olsen, J. (1996). A framework for evaluation of secondary data sources for epidemiological research. *International journal of epidemiology*, Vol. 25(2), 435-442.

- Station Klarendal (2015). *Station Klarendal*. Geraadpleegd op 25-09-2015 via www.stationklarendal.nl
- Steenen tafel (2015). Steenen tafel. Geraadpleegd op 25-09-2015 via <http://www.desteenentafel.nl/geschiedenis>
- Steenhuis, M. & Meurs, P. (2011). *Herbestemming in Nederland. Nieuw gebruik van stad en land*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- SteenhuisMeurs (2015). Herbestemming en haalbaarheid. Geraadpleegd op 02-01-2016 via <http://www.steenhuismeurs.nl/Archief/Herbestemming-en-haalbaarheid/>
- Strange, I. & Whitney, D. (2003). The changing roles and purposes of heritage conservation in the UK. *Planning Practice & Research*. Vol. 18(2-3). 219-229.
- Tunbridge, J. E. & Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Uitvaartmedia (2015). *St. Jan de Doperkerk*. Geraadpleegd op 28-9-2015 via <http://www.uitvaartmedia.com/sint-jan-de-doperkerk-wordt-eerste-memorarium-nederland/1011/>
- Vincentius-Arnhem (2015). *Vincentiusvereniging*. Geraadpleegd op 28-9-2015 via <http://www.vincentius-arnhem.nl/>
- VROM (2007). *Actieplan krachtwijken*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Wilkinson, S. J., James, K. & Reed, R. (2009). Using building adaptation to deliver sustainability in Australia. *Structural Survey*, Vol. 27 (1). 46-61.

- Zion, L. (2015). Why best practices?. In D. A. Graig & L. Zion (Red.), *Ethics for digital journalists: Emerging best practices* (pp. 1-14). New York: Routledge, Taylor & Francis group.

Bijlage 1: lijst van geanalyseerde documenten.

- Bijsterveld, K. (2012). Renovatie en transformatie. *Building business*. 14-15.
- Bree, C. P. R. van (2011). Monumenten in stadsvernieuwingen: van verliezers op het eind naar winnaars aan de start. Faculteit bouwkunde, Technische Universiteit Delft.
- Brughuis, C. (2011). Omgevingseffecten van herbestemming: analyse van acht monumenten die zijn herbestemd naar leisurfuncties. Wageningen Universiteit.
- Ecorys (2014). *Evaluatie restauratiefondsplus-hypotheek. Definitieve rapportage – nulmeting*. Rapport 1. Rotterdam: Ecorys
- Nicis Institute (2011). *De kracht van cultuur. Effectieve cultuurimpulsen in de wijk*. Amsterdam: Stichting cultuurimpuls.
- OCW (2008). *Een cultuur van ontwerpen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Smit, M. (2014). De waarde van cultureel erfgoed voor gebiedsontwikkeling. *Bouwen aan herbestemming van cultureel erfgoed*, vol. 1. 25-36.
- Ruitenberg, W. J. (2011). De invloed van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in aandachtswijken. Een casestudy in de Arnhemse wijk Klarendal. Faculteit der ruimtelijke wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.

Bijlage 2: verdeling impuls herbestemming

Verdeling eerste tranche impuls herbestemming

Gemeente	Wijk	Project	Bedrag
Amersfoort	Kruiskamp	De Roef	€ 200.000
	Kruiskamp	ABC school	€ 200.000
Amsterdam	Bos en Lommer	Gak gebouw	€ 200.000
	Bos en Lommer	Robert Scottbuurt	€ 200.000
	Kolenkit	Pigelmee-woningen	€ 75.000
	Bos en Lommer Noord	Wereldbibliotheek	€ 100.000
	Nieuwendam-Noord	Park Groene Zoom	€ 90.000
Arnhem	Klarendal	Menno van Coehoorn kazerne	€ 100.000
	Arnhemse Broek	Elect. centrale bedien. Geb.	€ 82.000
	Arnhemse Broek	Elect. centrale hijsgebouw	€ 82.000
Den Haag	Den Haag Zuidwest	Elect. Centrale magazijn	€ 82.000
		Urban centre/jeugdherberg	€ 200.000
	Den Haag Zuidwest	Centrum voor kunst en cultuur	€ 200.000
	Den Haag Zuidwest	Kerk en Klooster	€ 200.000
Eindhoven	Rivierenwijk	De Drie Hoefijzers	€ 130.500
	Doornakkers	De Tongelaar	€ 200.000
Heerlen	MSP	St Franciscusschool	€ 65.000
		Kerk Heilige Drievuldigheid	€ 50.000
Leeuwarden	Heechterp-Schieringen	Flats Heechterp	€ 50.000
Maastricht	Noordoost	Kasteel Jeruzalem	€ 150.000
	Noordoost	Koningsplein/Oranjeplein	€ 50.000
Rotterdam	West (Oude Westen)	Cult.Hist. Verkenning Oude W.	€ 50.000
	West (Delfshaven)	De Fabriek	€ 200.000
	Vreewijk	Vreewijk	€ 130.000
	West (Spangen)	Justus van Effen	€ 138.875
	Bergpolder en Noord	Hofbogen	€ 200.000
	Noord (Oude Noorden)	Johannes de Dichter	€ 60.87
	Noord (Oud Crooswijk)	Schut de Keijser	€ 115.000

Verdeling tweede tranche impuls herbestemming

Gemeente	Wijk	Project	Bedrag
Amsterda	Oost/Ind. Buurt	schoolgebouw Zeeburgerdijk 84	€ 52.582
	Oost/Ind. Buurt	3 gebouwen omgeving Majellakerk	€ 125.000
	Oost/Transvaalbuurt	Huiskamer Krugerplein	€ 74.500
	Oost/Transvaalbuurt	Krugerplein, Ymereblok	€ 600.000
	Oost/Transvaalbuurt	Tugelaweg, Blok 1	€ 60.000
	Nieuw-West/Bos en Lommer	School de Springplank/F.	€ 112.500
	Nieuw-West/Bos en Lommer	Scholendriehoek	€ 51.430
	Nieuw-West/Slotermeer	Catharinacomplex	€ 50.000
	Nieuw-West Wildemabuur	Lukasschool	€ 47.600
	Noord/vd Pekbuurt	Tolhuistuin	€ 25.500
	Noord/vd Pekbuurt	Papaver- en Lavendelschool	€ 2.500
	Noord/Buiksloterham	Poortgebouw Asterdop/Villa	€ 70.000

Arnhem	Bijlmermeer	Transformatie Kleiburg	€ 185.000
	Klarendal	Menno van Coehoornkazerne	€ 33.750
	Klarendal	School III	€ 80.000
Deventer	Klarendal	Kindertehuis	€ 38.750
	Rivierenwijk	Jurriëngasthuis	€ 29.660
Eindhoven	Bennekel	vm. Meisjesschool en Finseschool	€ 50.000
	Doornakkers	vm. Boerderij Jeroen Boschstraat	€ 25.000
	Doornakkers	Van Riebeeckstraat 70-78	€ 25.000
	Doornakkers	Oostenrijkse woningen	€ 25.000
Enschede	Velve Lindenhof	Oosterkerkje	€ 52.750
Groningen	Korrewegwijk	Sionskerk	€ 40.000
	De Hoogte	Tuindorp de Hoogte	€ 63.000
	De Hoogte	De Hamrik	€ 35.000
Den Haag	Transvaal	Reypoort	€ 37.500
	Transvaal	under construction Scheeperstraat	€ 60.000
	Transvaal	Comeniusschool	€ 30.000
	Schilderswijk	Campus Teniersplantsoen	€ 40.000
	Stationsbuurt/Rivierenwijk	Jan van Nassauschool	€ 39.875
	Stationsbuurt/Rivierenwijk	Rode Dorp	€ 75.000
	Heerlen	MSP	Caumerbeek
Rotterdam	MSP	Kasteel Schaesberg	€ 100.000
	Oud Zuid/Katendrecht	Belvedere	€ 58.750
	Tarwewijk	Nieuwbouw gymzaal Zwartewaalstraat	€ 50.000
	Oud Crooswijk	Burger Hotel de Zon	€ 63.528
	Oude Noorden	Pi Noordsingel	€ 200.000
	Oude westen	Herbestemming HBS en onderzoek	€ 400.000
	West/Middelland	Theatercomplex Nieuwe Binnenweg	€ 75.000
	Oud Zuid/Katendrecht	Schoolgebouw Tolhuisstraat 107	€ 58.500
	Vreewijk	Witte Paard	€ 38.740
	Bergpolder	Station Bergweg/Hofbogen	€ 105.750
Utrecht	Kanaleneiland	Jongeruscomplex	€ 106.680
	Kanaleneiland	rest. Aanpak Kanaleneiland Zuid	€ 50.000
	Overvecht	park de Watertoren e.o.	€ 34.250
Zaanstad	Overvecht	Karakteristiek buurtje Overvecht Zuid	€ 25.500
	Poelenburg	Kerkepad	€ 35.000